

КОМЕНТАР

Передмова

У передмові можна спостерігати основне «кредо» щодо історичних та політичних поглядів Дмитра Багалія на українську історію, історію бездержавного народу з особливим наголосом на роль освіти й просвітницької діяльності.

У передмові постає ще одна політична суть. Дмитро Багалій — прихильник соціального порозуміння, процесу, нереального за тих обставин, коли писалася ця робота, поміркованих гасел, властивих для тодішньої ліберальної інтелігенції. Відступи із закликами до шанування української культури та порозуміння дуже характерні для всієї роботи, так само як певна прихильність до ненасильницьких дій та природне визнання домінування української культури.

До с. 3

¹*Щодо історії України, то вона у основі своїй завжди була народньою.* Тут Дмитро Багалій підкреслює свою прихильність до «народницького зображення» української історії, що проходить через усю книжку. Інакше кажучи, основним рушієм історичного процесу був «народ» (переважно нижчі прошарки населення — селянство), який зберігав свої демократичні традиції протягом століть, за часті «зради» еліт. Це питання було доволі політичним, бо пов'язувало визволення соціальне й національне. Основними представниками таких поглядів були Микола Костомаров, Михайло Драгоманов та головний учитель Дмитра Багалія Володимир Антонович (Klid V. *Volodymyr Antonovych: Ukrainian Populist Historiography and the Cultural Politics of Nation Building* // *Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in Multinational State* / Ed. By Thomas Sanders. NY, 1999. P. 373–393).

Про відносність поділів української історіографії на «народницьку» та «державницьку» див.: Гирич І. *«Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять* // Молода нація. 2000. № 4. С. 5–30.

²*Олександр Лазаревський* (08.06.1834 – 31.03.1902) — український історик-архівіст. Вплив Олександра Лазаревського на Дмитра Багалія (та його учнів Івана Теличенка, Дмитра Міллера, Віктора Барвінського) і, зокрема, на цю роботу багато в чому визначальний. Сам Дмитро Багалій підтримував і щиро вітав праці Олександра Лазаревського (Багалей Д. И. *Новый историк Малороссии. Рец. на книгу А. М. Лазаревского «Описание Старой Малороссии».* Полк Стародубский. К., 1888. Т. 1. // Отчет о 32-м присуждении награды графа Уварова. СПб., 1889). Погляди Олександра Лазаревського — це передусім критика еліти, зосередження на внутрішній суті соціальних процесів, зокрема щодо утвердження кріпосного права на Лівобережній Україні у XVIII ст., юридичні особливості в оформленні окремих соціальних прошарків та землеволодіння, характерним для робіт Лазаревського було уникання ширших висновків за цитуванням документів, аналіз без синтезу.

Розділ 1. Географічний нарис Слобідської України і початок її заселення

Дмитра Багалія можна по праву вважати одним із зачинателів української історичної географії, хоча, здається, певний вплив на історика мали праці Володимира Антоновича та Василя Ключевського. Уплив географічного чинника був одним із головних і для Миколи Костомарова. Дмитро Багалій викладав курс історичної географії в Харківському університеті. Як у попередній дисертаційній праці «Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства», так і в подальших і в останній — «Заселення Слобідської України» географічному чиннику надано велику роль.

Вважається, що основним питанням історії заселення Слобідської України була державна належність цих земель у минулому. На сьогодні питання такої історичної легітимізації посідає досить значне місце. Однак ці твердження поступаються твердженням про прикордоння — етнокультурну зону, на яку претендують кілька держав чи державних утворень (Папков А. *Днепро-Донская лесостепь как этноконтактная зона: Россия, Речь Посполитая и Крымское ханство* // *Tractus Aevorum*. Т. 1. № 1. С. 106–126). На цих теренах відповідно зустрічаються різні колонізаційні потоки, в етнокультурному розумінні російський та український. Утім, з початків XVII ст. на основній частині цих теренів прерогативи багато в чому мала Московська держава, але, не маючи належних сил і ресурсів для контролювання, українське заселення змінило розташування сил та врешті визначило характер цього прикордоння.

Після Дмитра Багалія історична географія щодо характеристик Слобідської України зробила певний поступ, однак не надто розвинулася (Юркевич В. *Еміграція на схід та залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького*. Київ, 1932. С. 21–29; див. також спостереження про зміни клімату під час залюднення: Загородский В. *Белгородская черта*. Воронеж, 1968. С. 17–18). Ця тематика ще потребує істотних досліджень щодо впливу географічного чинника на колонізацію. Як і низка тем, зачеплених Багалієм: лісові масиви та їх знищення, роль річок та млинарство, політика московського, а потім і петербурзького урядів щодо природних ресурсів прикордоння потребують детальної розробки.

Однією з основних проблем Слобідської України є її певна географічна неоднорідність, пов'язана насамперед не лише з прикордонним розташуванням, але й величиною території та проблемою прикордонності окремих географічних ареалів: ліс (західна й північна частини) — лісостеп — степ. Ця географічна неоднорідність дуже значна. Утім, у певних метафорах основний центр Слобідської України Харків безпідставно вважають «степовим містом». Загалом, питання прикордоння досить ретельно вивчено в українській історіографії: Чорновіл І. *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Київ: «Критика», 2015; Дашкевич Я. *Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.)* // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. 1991. Т. 222 : *Праці історико-філософської секції*. С. 28–44. Щодо Харкова та Слобідської України див.: Кравченко В. *Харьков/Харків: столица Пограничья*. Вільнюс: Європейський гуманітарний університет, 2009.

До с. 5

Дике поле. Назва «Дике поле», радше, метафорична. Назва «Поле» характерна для московської документації XVI–XVII ст., звідки її й бере Дмитро Багалій. Однак уже впродовж XVI ст. термін зазнав значної еволюції, спочатку це незаселена територія за Тулою і Рязанню, але вже наприкінці століття — це місце для служби, «польські» та «українні» фортеці й поселення, власне, територія між московським кордоном та Кримським ханством, що її поволі мала намір опанувати Москва. Див. про термін: Загородский В. *История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI ст.* Воронеж, 1991. С. 5–9.

²...харківський український філософ Григорій Савич Сковорода. Зауваження Сковороди про «матір» Малоросію та тітку «Україну» насправді за свідченнями його учня Михайла Ковалинського дуже географічні. «Україну предпочитал он Малороссии» через цвітіння річок, що застоювалися у Малоросії (на Лівобережній Україні) та від того псували повітря і мали проточну воду на Слобожанщині (Ковалинський М. *Жизнь Григорія Сковороды. Писана 1794 года в древнем вкусь* / Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків — Едмонтон — Торонто: Майдан, Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. С. 1359). Очевидно, це чергова метафора Григорія Сковороди щодо «консервативності» Малоросії та його ліпшого визнання у Харкові, у «тітки» України.

³*Малоросія* — багатозначний термін переважно для позначення українських земель у XIV – поч. XX ст. У цьому разі одна із поширених назв позначення території, підвладної гетьману Лівобережної України. Про назви: Кравченко В. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII – 20-х років XIX ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків, 1995. Т. 5. С. 5–11; Його ж. *Ім'я для України* / Кравченко В. *Україна, імперія, Росія*. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011. С. 11–44; Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны // Новое литературное обозрение. 2011. № 108. С. 9–27.

⁴*Гетьманщина* — переважно історіографічний термін для позначення території, підвладної українським гетьманам, та устрою на тих територіях, козацької державності.

⁵...назвисько *Україна*. Назва «Україна» й до сьогодні викликає чимало суперечок. Слід визнати середньовічне коріння цих означень, див.: Моця О. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольській та козацькій часи. К., 2009; Яковенко Н. *Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.)* // Міжкультурний діалог. Т. 1. Ідентичність. Київ, 2009. С. 57–95; Острась Е. С. *Звідки пішла назва Україна* // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. Вип. 1. Донецьк, 2008. С. 109–116.

⁶...належало, власне, до Слободської України. Назву *Україна* незрідка в другій половині XVIII ст. і до середини XIX ст. використовували і як регіональну, див.: Маслійчук В. «Від України до Малоросії»: регіональні назви та національна історія / Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. К.: КІС, 2011. С. 229–245.

⁷Йдеться про першу згадку про «Україну» як прикордоння в Іпатіївському (Київському) літописі під час половецького походу 1187 р. та смерті переяславського князя Володимира Глібовича.

До с. 6

¹*Святі гори* — скельні виступи в середній течії р. Сіверський Донець. Опанування православними ченцями Святих гір у XVI ст. та виникнення скельного монастиря до сьогодні досить-таки недосліджений процес із багатьма суперечностями через віддаль монастиря від осілих місць. Перша вагома згадка про існування монастиря сягає лише 1620 рр. (але в 30-ті рр. XVII ст. монастир напевно був порожнім), хоча назва Святі гори неодноразово згадується у XVI ст.

До с. 8

¹Йдеться про відому й на сьогодні добре досліджену книжку Сигізмунда Герберштейна «Записки про Московію» (перше латинське видання 1547 р.). Нині існує академічний російський переклад і коментар цього твору (Герберштейн Сигізмунд. *Записки о Московии*: В 2-х томах. Т. 1. Латинський і німецький тексти, руські переклади з латинського А. И. Малейна і А. В. Назаренко, с ранненововерхненемецького А. В. Назаренко / Под ред. А. Л. Хорошкевич. М.: Памятники исторической мысли, 2008. Т. 2. *Статті, коментарий, приложения, указатели, карты* / Под ред. А. Л. Хорошкевич. М.: Па-

мятники исторической мысли, 2008). Але треба визнати, що в захопливому описі природи понад Доном та оповіді про крейдяні гори й статуї є основний текст «подорожі митрополита Пимена», що, очевидно, був приступний і Герберштейну.

²...*митрополит Пимен*. Йдеться про колективний твір «Пименово хождение в Царьград» (оповідь про подорож митрополита Пимена, не сприйнятого московським князем Дмитрієм Івановичем, до Константинополя для підтвердження сану), твір 90-х рр. XIV ст. суголосний «Хождению Игнатия Смольнянина в Царьград» (принаймні фрази про Тиху Сосну ідентичні). Очевидно, автором, найімовірніше, був Ігнатій Смольнянин. Див.: *Книга хождений. Записки русских путешественников XI–XV вв.* Москва: Советская Россия, 1984. С. 277, 287. Див. також про вплив «Хождения»: Бакланова Н. А. *Описание русской природы в Хождении митрополита Пимена в Царьград и отображение этого описания в миниатюрах Лицевого летописного свода XVI в.* // Труды отдела древнерусской литературы. 1969. Т. XXIV. С. 122–128.

³*Річки та їх вплив на заселення*. У географічному розумінні — Слобідська Україна поділена двома вододілами: Дніпра та Дону. При тому основна частина цих територій — вододіл Дону. Дмитро Багалій часто у своєму нарисі звертається до географічних доказів та узагальнень. Найбільша рація Дмитра Багалія — визнання низинності територій, брак гір та гірських утворень. Більшість великих річок Слобідської України починаються поза її межами і протікають повз її територію. Слід визнати й своєрідності річкових поділів. Зокрема, Донецька височина перетинала шлях українській колонізації на південь, а річка Дон — на схід. (Юркевич В. *Еміграція*. С. 21).

⁴*Цареборисів* — містечко неподалік впадіння р. Оскіл у Сіверський Донець (нині село Оскіл Ізюмського району Харківської області). На сьогодні історія Цареборисова (Царево-Борисова) більш-менш ретельно відтворена. Побудова фортеці в цій місцевості — дуже амбітний план для контролю над «Подем», задуманий 1592 р. щодо створення кількох потужних фортець на р. Оскіл (Оскола, Валуйок та Цареборисова). Цареборисів був найпівденнішою фортецею Московської держави, до спорудження якої було докладено великих зусиль, будівництво розпочато 1599 р., а в 1601 р. гарнізон фортеці сягнув 4 222 особи (дуже велика сила на прикордонні), однак унаслідок подій Смути, набігів татар та українських козаків фортеця Цареборисів припинила своє існування у 1612 р. (залишки гарнізону перебралися далі на північ, до Валуйок). (Солодкін Я. *Кранней истории Оскола и Царева-Борисова* // Н. И. Троицкий и современные исследования историко-культурного наследия Центральной России. Тула, 2002. С. 97–104; Його ж. *К первоначальной истории Царева Борисова* // Белгородский историко-археологический сборник. Белгород, 2001. Вып. 1. С. 31–33; Фоминов А. В. *Нерешенные вопросы истории «польских» городов Московского государства: Основание Валуйек и гибель Царева-Борисова* // Феодальная Россия. М., 2013. Вып. 16. С. 202–230). З 1654 р. покинуту фортецю заселили українські переселенці.

⁵*Дмитро Вишневецький Байда* — Дмитро Вишневецький (? – 1563) — один із перших керманічів козацтва, ототожнений через подібність страти у Стамбулі (Цареграді) за відмову перейти на османську службу з героєм українських дум Байдою. Укорінена в історіографії та українській літературі тотожність мало відповідає реаліям. Очевидно, Байда — збірний образ.

До с. 9

¹*Кумани* — кипчаки, одна із назв половецьких племен, що замешкали у Північному Причорномор'ї в XI–XIV ст.

До с. 10

¹*Природні багатства Слободської України*. Цей підрозділ Дмитра Багалія є досить важливим як одна із перших спроб екологічної історії — показування негативів щодо змін природного середовища, призведених людською діяльністю.

²*Буди* — промисли, місцевості, де виробляли поташ (допоміжну сировину для виготовлення селітри та скла). Наприклад, с. Буди Харківського району, Харківської області.

³*Гути* — промисли для виробництва скла, у цьому разі місцевості та приміщення для виготовлення слюди. На колишній Слобідській Україні існує с. Гути (Богодухівського району, Харківської області).

⁴*Бурти* — насипи та невеликі кар'єри для виробництва селітри.

До с. 12

¹*Татарські броди та перелази*. Багалій досить ретельно відтворює «переправи» за тогочасною московською документацією для сторожових служб, однак незрідка татари знаходили нові броди, оминаючи сторожі та укріплення, намагалися пройти між річками й заболоченими місцевостями. Низка уточнень, див.: Загоровский В. *Белгородская черта*. С. 51–52.

²*Книга великого чертежа*. Йдеться про найвідомішу редакцію «Большого чертежа всему Московскому государству» 1627 р., що, утім, більш-менш ретельно відображає ріки та городища прикордоння. Див. академічне видання: Книга Большому Чертежу / под ред. К. Н. Сербиной. Москва: Из-во АН СССР, 1950.

³*Станиця* — загін вершників, що висилався в степ для стеження за пересуванням кочівників.

⁴*Шляхи* — одне з основних зацікавлень Дмитра Багалія. Перший документ великої збірки до докторської дисертації стосується розпису «польських» доріг часів царя Федора Івановича поч. 90-х рр. XVI ст. (Багалей Д. И. *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии) в XVI–XVIII ст., собранные в разных архивах и редактированные Д. И. Багалеем*. Харьков, 1886. Т. 1. С. 1–5). Визначення шляху — це радше визначення напрямку, а не чітка дорога, за вододілами, як це визнав Євген Альбовський (Альбовский Е. *Валки, окраинный город Московского государства*. Харьков, 1905. С. 14) і почасти повторює Дмитро Багалій. Багалій детально визначає «татарські шляхи», але не уточнює усе ж шляхи колонізації: як рухалося переселенське українське населення, обминаючи чи, навпаки, торуючи ті шляхи, що після прагнув зробити Віктор Юркевич (Юркевич В. *Еміграція*. С. 25–30).

До с. 13

¹*Тульська засіка*. Йдеться про велику смугу лісів на південь від прикордонного міста Тули, що слугувала ще й у першій половині XVI ст. основним природним бар'єром від походів татарського війська (Тихомиров М. Н. *Россия в XVI столетии*. М.: АН СССР, 1962. С. 380, 421–422), де у 30-х рр. XVII ст., переважно 1638 р., було споруджено першу велику укріплену лінію (Яковлев А. *Засечная черта Московского государства в XVII в. Очерки из истории обороны южной окраины Московского государства*. М., 1916).

²*Білгородська лінія* — система укріплень і фортець, споруджена московським урядом протягом 30–50-х рр. XVII ст. від Охтирки (Вольного) аж до річки Челнової (лівої притоки р. Цни (Волзького басейну) нині Тамбовська обл. Російської федерації). Лише невеличка південно-західна частина укріплень перебуває й тепер на території України. (Загоровский В. *Белгородская черта*. Воронеж, 1968). Але для історії української колонізації Білгородська лінія відіграла засадничу роль як фортеці для розміщення українських переселенців, почасти обмеживши переселенський рух і подекуди виступаючи як засіб стримування та контролю.

³*Сагайдачний шлях*, як, власне, і Ромодановський, — містить у своїй назві основний тюркський складник.

⁴...городища *Кукуєво, Торчиново, Азацьке*. Багалій з певними орфографічними помилками відтворює ці городища слідом за Філаретом Гумілевським (Кукуєве городище — біля с. Литовка на р. Ворсклиці (Філарет. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*. Харьков, 2005. Т. 1. С. 274); Азак — село Курган (Азак) на р. Пслі біля Лебедина (Філарет. *Историко-статистическое описание Харьковской епархии*. Харьков, 2005. Т. 2. С. 140); Тортичове (Торчинове) — село Городне біля Краснокутська (Там само. С. 36–37)).

До с. 14

¹*Новоросійський степ* — степові простори на південь від системи укріплень Української лінії — така назва, можливо, є винаходом самого Дмитра Багалія. Тим часом наступна робота Багалія, що мала побачити світ українською мовою в тому ж таки видавництві «Союз» 1920 р. — праця про колонізацію «новоросійського степу».

²*Московське заселення України*. Московська колонізація цих просторів мала під собою політичний ґрунт. Після захоплення Казані 1552 р. Московська держава зважила на південне прикордоння і почала поступальний рух на південь. Якщо 1527 р. лінія південних фортець Московської держави зосереджувалася поблизу річки Оки, то після того перемістилася далеко на південь до річки Бистра Сосна. Протягом кількох десятиліть «кордон» посунувся на 300–400 кілометрів, охопивши велику лісову зону й вийшовши в лісостеп. Характер «колонізації» не був однорідним, поруч із зосередженням державних ініціатив можна спостерігати виникнення «вотчинних» міст, створених великими державцями подібно до прикордоння Великого князівства Литовського (Речі Посполитої). Невдачі у Лівонській війні значно обмежили цю наступальну тактику. Від 1571 р. у Московській державі постала сторожова станична служба переважно з Путивля і виник план спорудження укріплених фортець далеко на південь аж до Дінця. Але політика в цьому напрямі була непослідовною, а того ж таки 1571 р. хан Давлет Гірей спалив Москву.

Проте найбільші успіхи в осадженні нових міст стосуються часу після смерті Івана Грозного 1585 р. за царів Федора Івановича та Бориса Годунова. Просування на південь — прерогатива державних ініціатив 1586–1602 рр., що значно зменшило татарську небезпеку й залюднило великі простори Центральної Чорноземної частини. Див. деталі: Новосельский О. А. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. М.; Л., 1948*; Загоровский В. *История вхождения...*

Дмитро Багалій насправді лише окреслює наявність російських поселенців Слобожанщини й Харківщини зокрема. Ця проблема істотно постала під час політики «коренізації» у 20-х рр. ХХ ст., коли треба було визначити національний склад населення і мову для навчання у школах (див., наприклад, проблематику колишнього Харківського повіту 1927 р.: Державний архів Харківської області. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 952. Арк. 162–163).

У цьому разі також ідеться й про найвагомішу для Дмитра Багалія тезу про народний характер української та державний характер російської колонізації прикордоння як відповідь на зауваження щодо його монографії з докторської дисертації (Багалей Д. И. *Несколько слов о характере колонизации южной степной окраины Московского государства / Багалей Д. Очерки из русской истории. Монографии и статьи по истории Слободской Украины*. Харьков, 1913. С. 231–254). Тезу, що до цього часу критикують російські історики. Найбільшим критиком такої тези виступив відомий радянський історик Михайло Тихоміров, який наголошував і на позадержавних ініціативах росіян у залюдненні прикордоння (Тихомиров М. *Россия в XVI ст.* С. 419–421). На сьогодні слід визнати різноманітність практик колонізації просторів з боку населення Московської держави, а слабкість чи успіх цих ініціатив залежали, напевно, не лише від державної влади, але й від «відкриття» Сибіру та експансії в нього, складнощів внутрішнього та зовнішнього політичного життя: Смута, війни з Річчю Поспо-

литою та Кримським ханством, міських повстань середини XVII ст. Утім, прерогатива в русі на південь усе ж таки належала Московській державі як щодо діяльності уряду, так і контролю над «вільною колонізацією», що, природно, не могла б відбуватися без державної підтримки.

Треба також визнати і факт збереження ідентичності та етнографічних особливостей у росіян Слобожанщини на час написання «Історії Слободської України» (наявність російських анклавів: Чугуїв, поселення по колишніх Білгородській та Українській лініях), що й на сьогодні відіграють важливу роль у регіональній політиці.

До с. 17

¹*Юрти* (юрт) — форма прикордонного землеволодіння, де не проводилася господарська діяльність

²Через служилий характер російська колонізація була дуже нестійкою, на 40-ві рр. XVII ст. за майбутньою Білгородською лінією, напевно, такими поселеннями були Волицький острожок (поблизу теперішнього м. Лебедина Сумської обл.), Лосицький острог, поселення поблизу Недригайлова (Піщаний острог), Колонтаїв, однак переважно ці оселення порожніли й руйнувалися.

³Дмитро Багалій досить непевно описує початки цього міста, хоча вже на той час була опублікована детальна праця Євгена Альбовського (Альбовский Е. *Валки*. Харків, 1905). Валки виникли 1646 р., однак 1665 р. вже українськими поселеннями були перенесені на інше місце (де розташований і сьогодні цей населений пункт). Колишній Можеський острожок розташовувався на місці пізнішого містечка Новий Перекоп (нині селище Валківського району). Історія заснування Валок мала не лише оборонний контекст, на ці землі, називаючи їх Риб'ячим рогом, претендували полтавці та шляхтич Ян Клошинський. Створення острогу напередодні ухвалення межування з Річчю Посполитою підкреслювало претензії на цей простір Московської держави.

⁴«Литовські люди» — назва українських переселенців у московській документації, підкреслення входження українських земель свого часу до Великого князівства Литовського. Незрідка в московській документації в разі повернення переселенців фіксували, що ті поверталися в «Литву».

До с. 18

¹*Лосицький острожок* — острог, прикордонний і адміністративний центр Московської держави 1642–1645 рр. біля однієї з переправ через Ворсклу. Філарет ідентифікує його з населеним пунктом Литовка поруч із Кукуєвим городищем (Філарет. *Історико-статистическое описание*. Т. 1. С. 274), сучасні дослідники вважають, що це околиці села Журавного (Охтирського району Сумської області) (Осадчий В. М. *Укріплення фортець Північно-Західної Слобожанщини XVII ст.* // Питання історії науки і техніки. 2011. № 1. С. 38). Очевидно, остаточно втратив своє значення після зруйнування набігом Яреми Вишневецького 1644 р. і приєднання Охтирки до Московської держави 1647 р. (Загоровский В. *Белгородская черта*. С. 106).

²...*одійти до Московської держави*. Описуючи становлення московського кордону, сучасні історики користуються розумінням обміну Ворскли на Сулу, московська сторона впродовж переговорів 1644 р., у 1647 р. поступилася контролем за середньою течією Сули, а Річ Посполита певною частиною Ворскли з кількома поселеннями (Кулаковский П. *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648*. К., 2006. С. 206–207, 333).

³*У Валківському повіті*. Насправді йдеться про ліквідований на той час Вольнівський повіт (від містечка Вольного). Згадані населені пункти входили на 1917 р. до Богодухівського та Охтирського повітів Харківської губернії. Плутанина з повітами та населеними пунктами характерна для цього розділу праці Багалія.

До с. 19

¹Це досить довільне тлумачення Дмитра Багалія з пропуском, скажімо, Богодухівського повіту, на півночі якого збереглося російське населення від часу побудови Білгородської лінії. Багалій бере стару адміністративну схему поділу на повіти (з додатком Вольновського та Чутуївського), змішуючи її із сучасною йому.

²*Українська лінія* — система укріплень на півдні Гетьманщини й Слобідських полків, споруджена в 1731–1734 рр., основні фортеці, яким відмежовано землі на південь від Харківського та Ізюмського полків: Єфремівська, Олексіївська, Михайлівська (нині Первомайський р-н Харківської області), Тамбовська (Барвінківський р-н), Петрівська (Балаклійський р-н). Укріплення проходили вздовж річок Орель-Берестова-Берека. Фортеці, довкола яких виникли села та хутори, були заселені російськими однодворцями (Українським ландміліційним корпусом). Українська лінія 10–20 км на північ від укріплення служить межею Слобідської України. Однодворське російське населення зберегло свою певну специфіку дотепер.

В історіографічному розумінні ця територія досліджена слабо (Пірко В. *Українська лінія* // *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 18. Історія. Донецьк, 2007. С. 6–18; Васильєв М. Г. *З історії будівництва Української оборонної лінії* // *Український історичний журнал*. 1997. № 6. С. 123–131).

До с. 20

¹*Археологічний з'їзд у Харкові* (XII Археологічний з'їзд). Археологічні з'їзди — зібрання істориків, археологів, етнографів у різних містах Російської імперії (усього з'їздів було 15, 16-й не відбувся), що супроводжувалися виставками, відкриттям музеїв, екскурсіями, археологічними експедиціями, археографічними та етнографічними публікаціями, цілеспрямованим збиранням колекцій для музеїв, виступами народних митців та представленням традиційних ремесел. XII Археологічний з'їзд відбувся у Харкові в серпні 1902 р. за безпосередньою участю й часто керуванням Дмитра Багалія.

²До XII Археологічного з'їзду було зібрано велику колекцію головних уборів великоруського населення Харківської губернії, що її повністю описав з 1916 р. Дмитро Зеленин (у 1916–1919 рр. професор Харківського університету), яка склала багато в чому основу джерельного матеріалу для класичної роботи (Зеленин Д. *Женские головные уборы восточных (русских) славян* // *Slavia*. 1926. № 2. С. 303–338; № 3. С. 535–556).

³*Українські переселенці з Польщі в XVI і першій половині XVII ст.* Історія українців на царській службі виявиться досить-таки суперечливою. Слідом за Віктором Юркевичем та Андрієм Папковим слід визнати невелику кількість українського населення до кінця 30-х рр. XVII ст. (до поразки козацьких повстань), однак поволі в окремих містах (Короча, Усерд), попри нестабільність і часті втечі, українські переселенці ставали провідною силою в несенні служби, що вже на середину XVII ст. визначило й характер колонізації Слобожанщини. Одним із досить важливих моментів є чітке ототожнення Дмитра Багалія Речі Посполитої обох народів (назву Річ Посполита Дмитро Багалій майже не вживає у цій книжці) лише з Польщею.

Важливим і дискусійним залишається статус українських переселенців до укладання угод із Річчю Посполитою 30–40-х рр. Дмитро Багалій тяжів до думки, що переселенці сприймалися спочатку як союзники, хоч і іноземці, а не служилі. Загалом про конфлікти та суперечності див. Папков А. *Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой конец XVI – первой половины XVII в.* Белгород, 2004.

⁴...панувала тяжка неволя. Соціальні відносини на прикордонні, природно, були м'якшими й нерегламентованими. Так само проблеми колонізації не були зумовлені тільки складним соціальним становищем, ішлося і про інші чинники: промислову ініціативу, політичний складник (брак державного контролю), екстенсивну форму господарювання тощо. У цьому разі Дмитро Багалій такими твердженнями слідує за своїм

учителем Володимиром Антоновичем щодо панування кріпацтва й негативного впливу Люблінської унії на «метрополії переселенців» Київщину та Волинь, що принесла національно-культурне та соціальне гноблення. Стереотип сприйнятий і радянською історіографією.

⁵*Дмитро Вишневецький*. Роль магнатського роду Вишневецьких у залюдненні південного Лівобережжя є досить визначальною. З ініціативи Вишневецьких, спочатку старост канівських та черкаських, яким дісталися у володіння (Олександра, Михайла та Яреми) збудовані основні форпости колонізації, зокрема м. Лубни, здійснювалося освоєння південних та східних земель. Напевно, основний вплив на Дмитра Багалія справили публікації Олександра Лазаревського (*Лазаревский А. Лубенищина и князя Вишневецкие 1590–1648 гг. К., 1896*). Слід визнати й досить потужні колонізаційні претензії Вишневецьких і на територію майбутньої Слобідської України, особливо після зайняття (повернення) Ромен у 1644 р. Під егідою Вишневецьких засновано Недригайлів та Вільшану, були спроби збудувати поселення на Вирському городищі та на р. Терен (Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина*. С. 330–334). Великі володіння Вишневецьких на Лівобережній Україні тривалий час називали Вишневецьчиною.

До с. 21

¹*Лихоліття* — означення періоду в історії Московської держави «Смути», «Смутного времени» 1598–1612 рр.

²*Чугуївське городище*. Історія оселення українських поселенців на чолі з гетьманом Яковом Острянином і великих непорозумінь із російською адміністрацією на сьогодні є уже класичною. Дмитро Багалій, базуючись на праці Філарета Гумілевського (*Историко-статистическое описание Харьковской епархии*) та низці новознайдених матеріалів, доволі ретельно оглянув чугуївські події у своїй дисертації (Багалей Д. И. *Очерки ...колониации*. С. 181–188). На сьогодні існує більш-менш повна картина чугуївських подій. Істотно прецедент із чугуївським оселенням використав Михайло Грушевський в *«Історії України-Руси»* (Т. VIII. С. 73–78). У своїй пізнішій праці сам Дмитро Багалій приділяє значно більше уваги Чугуївському заселенню та його невдачі, висуваючи низку причин, і далеко «не випадкових», як він сам пише (Багалій Д. І. *Історія колонізації Слобідської України / Багалій Д. І. Вибрані праці*. Харків, 2007. Т. 5. Частина 1. С. 176–192).

Останні вагомні зауваження щодо «чугуївської невдачі» зробив Андрій Папков (Папков А. *Порубежье*. С. 234–242).

Треба, однак, визнати, що основним питанням для історика виявиться уже не чугуївський конфлікт, а доля чугуївських переселенців, що прийшли (повернулись) до Полтави в 1640–1641 рр., у майбутньому виявивши жваві зв'язки на прикордонні і ставши основним контингентом для прикордонних ворожнеч від часу Хмельниччини, і подальша політика московського уряду щодо українських переселенців, яких відтепер мали направляти якнайдалі від кордону. Так само чугуївський випадок був неодиноким у шерезі втеч «черкас» після переселення зі служби в прикордонних містах протягом 1639–1644 рр.

Так само чугуївські події вже цікаві з історіографічного плану, більшість основних істориків по-різному трактують випадок із невдалим оселенням Якова Острянина. Ця тематика ще потребує розробки.

Розділ 2. Заселення Слободської України з другої половини XVII до кінця XVIII століття

Цей розділ Дмитра Багалія дуже повторює його попередні роботи й основну тезу про народний характер українського переселення. Насправді Дмитро Багалій наслідує попередні уявлення про колонізацію, висловлену Ізмаїлом Срезневським, преосв. Фі-

ларетом та Миколою Костомаровим. Однак істотною різницею є підтримка Багалієм думки про колонізацію як продовжувальний процес, прив'язка до ширших державних ініціатив і політики на прикордонні, соціальна палітра. Дмитро Багалій уводить історію залюднення Слобожанщини, власне, в науковий контекст із позитивістичною методологією та поглибленим використанням джерел.

Важливою обмовкою має бути теза про походження колонізаторів, до якої час від часу повертається Автор. Велика суперечність у цьому разі закладена в питанні, звідки приходили переселенці. Вона призвела до певного стереотипного уявлення, що базувалося на згадці про переговори Мазепи-Васильовича з царським урядом у 1681–1682 рр. про залюднення слобід із правобережних козацьких полків і спроби перевести слобідські полки під гетьманську юрисдикцію. Однак це трактування було політичною пропозицією, наслідком згонів населення та суперечностей Бахчисарайського миру. Правобережний компонент буде істотним, але навряд чи визначальним. Спроби описати звідки прийшли переселенці московськими чиновниками на початках залюднення свідчать, що основний контингент походив усе ж таки з Лівобережної України (Полтавщини та Чернігівщини).

Існує теорія, висловлена свого часу Олександром Лазаревським, що Лівобережна Україна, особливо її південь, залюднювалася з Поділля, а вже після залюднення Полтавщини та Лубенщини переселенці уже з цих територій вирушали на схід (Лазаревський А. *Лубенщина и князя Вишневецкие 1590–1648 гг.* К., 1896). Треба визнати, що колонізація Слобідської України була продовженням колонізаційних дій щодо південних земель Чернігівського воєводства (Кулаковський П. *Чернігово-Сіверщина*. С. 34) і певною мірою скерувала переселенські потоки не на південь у бік Запорожжя, а на схід.

Так само відкритим залишається одне із основних питань мобільності тогочасного соціуму. Зокрема, рух назад, чи повернення «колонізаторів», зв'язки з «метрополією».

До с. 23

¹*Козацька літопись нам оповідає.* Очевидно, практично дослівно йдеться про згадку в «Короткому описі Малоросії» (30-ті рр. XVIII ст.), але під 1659 р. (*Краткое описание Малороссии //* *Летопись Самовидца по новооткрытым спискам /* под. ред. О. И. Левицкого. К., 1878. С. 255). Подібна згадка — компілятивна, на неї, скажімо, можна натрапити і в літописі Григорія Грабянки (з якого скомпільовано «Короткий опис») під 1652 р. Детальніше про козацьке літописання див: Бовгиря А. *Козацьке літописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакція творів.* К.: Інститут історії НАН України, 2010.

²*Друге переселення було в 1659 році.* Багалій досить довільно інтерпретує проблеми переселення, однак зазначаючи, що каталізатором колонізаційних рухів напевно ж були політичні події, особливо середини XVII ст. і часто після поразок чи невдач політики Богдана Хмельницького та початків «Руїни». Є різноманітне тлумачення «етапів», напр., Дяченко М. Т. *Етапи заселення Слобідської України в XVII – першій половині XVIII ст.* // Український історичний журнал. 1970. № 8. С. 41–51.

³*Грабянка оповідає.* Йдеться про літопис Григорія Грабянки «Действия презельной брани Богдана Хмельницкого», очевидно, укладений бл. 1709 р. Григорієм Грабянкою — майбутнім гадяцьким полковником. Найпопулярніший історичний твір — див. акад. видання: Hryhorij Hrabjanka's «The great war of Bohdan Xmelnyč'kij» / Ed. Yuri Lutsenko. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1990.

В українському перекладі цього уривка з літопису (Розповідь про війну на Ботозі): «а народу наказав іти з міст, наказав кидати все нажите й рушати на Полтавщину, а також за кордон у Велику Росію і там селитися містами. Ото відтоді і беруть свій початок Суми, Лебедин, Харків, Охтирка і всі слободи аж до Дону». (Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. з староукраїнської Р. Іванченка. К.: Знання, 1992. С. 85).

⁴*Микола Сумцов* (06.04.1854 – 14.09.1922) — український філолог і етнограф, професор імператорського Харківського університету, колега й однодумець Дмитра Багалія. Тут і надалі Дмитро Багалій цитує вибрані Миколою Сумцовим «Слобідсько-Українські історичні пісні». (Перше видання. Київ, 1914). Утім, ці пісні вибрані досить довільно. Пісня-заклик про переселення «на Україну» «Покинь батька, покинь матір» узагалі єдина в такому роді.

До с. 24

¹...*посланці гетьмана Самойловича*. Йдеться про відому місію посланців гетьмана Івана Самойловича осавула Івана Мазепи та гадяцького полковника Михайла Васильовича з проханням приєднати слобідські полки під гетьманський регімент, у чому на-самперед був зацікавлений Михайло Васильович (небіж гетьмана), оскільки його полк межував зі слобідським Охтирським та Сумським полками, а батьки Васильовича жили у слобідському місті Лебедині. Див.: Маслійчук В. *Іван Мазепа та Слобідська Україна*. Харків, 2013. С. 32–33.

До с. 25

¹*Іван Сірко: я ляхів недруг*. Довільне переказування Дмитром Багалієм риторичних висловів Івана Сірка, очевидно, з роботи Миколи Костомарова «Руїна», звідки й узято цей вислів: Костомаров Н. *Исторические монографии и исследования*. СПб., 1881. Т. 15. Руїна: Гетманство Бруховецького, Многогрешного и Самойловича. С. 171.

²*Літопис Самовидця* — один із найвідоміших козацьких літописів, що охоплює події від початків повстання Богдана Хмельницького до 1702 р. Твердження козацького літопису, названого «Літописом Самовидця», були піддані серйозній критиці у своїй основі як суперечливі й недостовірні, зроблені по пам'яті. Тут прямий переказ розповіді під 1672 р. про взяття Кам'янця османським військом (Літопис Самовидця / Видання підготував Я. Дзира. К.: Наукова думка, 1971. С. 114). Основна критика цього літопису: Петровський М. *Нариси історії України XVII – початку XVIII ст.: I. Досліди над літописом Самовидця*. Харків: ДВУ, 1930.

³*Бахчисарайська умова* (Бахчисарайський мир) — укладене перемир'я між Московською державою та Османською імперією 1681 р. з досить суперечливими умовами. Правобережна Україна мала стати нейтральною територією, однак Османська імперія почала відтворювати запустілий край з допомогою гетьманів Юрія Хмельницького та молдавського господаря Георгія Дуки. Тим часом вона засилала своїх агентів для підпалів та переманювання населення зі слобідських полків.

⁴...*літописець Величко*. Літопис Самійла Величка — основний український бароковий історичний твір авторства канцеляриста Самійла Величка, що складається з чотирьох частин під різними назвами, але з одного списку. Одним із основних завдань української археографії є академічне видання цієї пам'ятки: Таїрова-Яковлева Т. Г. *Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання // Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 190–198.

До с. 26

¹...*московський піп Лук'янов*. Йдеться про відому подорож московського священика старовіра Іоанна Лук'янова до Єрусалима. Див. академічне перевидання: *Хождение в святую землю московского священника Иоанна Лукьянова 1701–1703* / Изд. подгот. Л. А. Ольшевская, А. А. Решетова, С. Н. Травников, отв. ред. А. С. Дёмин. М.: Наука, 2008.

²*Власна місцева мова на Слобожанщині*. Йдеться про слобожанський говір української мови. Вираз «слобожанська мова» на сьогодні вживають у глузливому ключі як ознаку незнання української мови, після зауваження міністра внутрішніх справ України Арсена Авакова 2018 р., що він даватиме свідчення в суді «слобожанською мовою».

³Історія заснування Острогозька та Острогозької фортеці досить добре висвітлена в історичній літературі після Дмитра Багалія. Юркевич В. *Еміграція*. С. 122–126; Загородский В. *Белгородская черта*. С. 202–205.

⁴*Полковник Зіньковський* — словотвір Дмитра Багалія, цей полковник писався Дзикою, Дзиковським, Дзинковським. До цього часу в написанні його прізвища існують різночитання, хоча найпоширеніше написання — Дзиковський (Юркевич В. *Еміграція*. С. 123; Стецюк К. І. *З історії спільної боротьби російського і українського народів проти феодално-кріпосницького гніту (Іван Дзиковський)* // Наукові записки інституту історії АН УРСР. 1952. № 4. С. 187–205).

⁵*...усією полковою та сотенною старшиною*. Один із найкращих аналізів старшинського прошарку та соціального й майнового стану переселенців у Острогозьк: Шевченко Ф. П. *Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.* К.: АН УРСР, 1959. С. 204–205, 252.

До с. 27

¹*...гострі суперечки*. Ці суперечки вилилися у підтримку Іваном Дзиковським загону донських козаків війська Степана Разіна в 1670 р. Про українців та їхні суперечки з воеводською владою в Острогозьку: Гоголева А. А. *Местная власть в Острогожском уезде во второй половине XVII – начале XVIII в.: городовые воеводы и черкасские полковники*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Воронеж, 2005. Див. мою рецензію на цю роботу: Маслійчук В. *Нове дослідження з історії Острогозького козацького полку (Рец. на: Гоголева А. А. Местная власть в Острогожском уезде во второй половине XVII – начале XVIII в.: городовые воеводы и черкасские полковники. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Воронеж, 2005.)* // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків, 2006. Т. 12. С. 308–320.

До с. 28

¹*...було засноване і місто Суми*. Груба помилка Дмитра Багалія, певною мірою як повтор помилки Філарета Гумілевського; заснування Сум чітко пов'язане з подіями 1655 р. та своєрідним перебігом Дрижипольської кампанії, що примусила населення Ставищ емігрувати на схід. Чітке обґрунтування і вказівку на помилки див.: Юркевич В. *Еміграція*. С. 130.

²*Гирлинська царська вотчина*. Очевидно, йдеться про Берлицьку волость, власне, де й виникли Суми.

До с. 29

¹*... був заснований Харків*. Стале населення Харкова дійсно слід віднести до 1654 р. До цього часу перша згадка про початки сталого оселення Харкова — скарга кліру Микільської церкви м. Білгорода 1655 р., про те, що на їхніх землях між Харковом та Лопанню оселилися «черкаси» (українці). (Юркевич В. *Еміграція*. С. 145–147).

До с. 30

¹*Зміїв, Хорошево, Печеніги*. Зміїв: заселення міста розпочалося в 1655–1656 рр.; на початках Зміїв досить інтенсивно розвивався й навіть був центром полку в 1660 р., тобто залежність від Харкова як адміністративного центру — явище пізнішого часу, в 60-х рр., очевидно, за полковництва в Харкові Івана Сірка (Юркевич В. *Еміграція*. С. 157–161; Юркевич В. *Харківський перепис р. 1660* // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. К., 1928. Кн. XX. С. 136). Нововиниклі 1654 р. на Печенізькому Катковому полі Печеніги теж тяжіли в 50-х рр., швидше, не до Харкова, а до Змієва та Чугуєва. Хорошево виникло, очевидно, 1654 р. і дійсно дуже тяжіло до Харкова від початків (Юркевич В. *Еміграція*. С. 154–155, С. 162–163).

До с. 31

¹...міста Салтова. Існує кілька поселень із такою назвою, тут ідеться про поселення на Салтівському городищі — Верхній Салтів. Салтівська місцевість почала освоюватися чугуївцями (великоросійським населення) у середині XVII ст., від 1642 р. існує поселення на Салтівському городищі, однак упродовж другої половини XVII ст. у Салтві переселилося чимало українських колонізаторів. Багалій наводить один із випадків такого переселення. Тим часом основний колонізаційний потік «черкас» на ці місцевості відбувся в 60-ті рр. XVII ст., коли неподалік від Салтова виникли Хотомля та Мартова. Див. опублікований документ: *Заселение черкасами Салтовского и Чугуевского уездов в 1660-е годы*. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2011.

²...археологічними розвідками. Салтівська археологічна культура. Археологічні дослідження в Салтові розпочав 1900 р. місцевий учитель Василь Бабенко. Успіх цих досліджень вилився у виокремлення окремої Салтово-Маяцької культури воронезьким дослідником Сергієм Зам'ятиним в 1926 р. (Плетнева С. *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. М., 1967); напевно, до сьогодні — це найвідоміша археологічна культура на Харківщині. А село Верхній Салтів певною мірою може вважатися археологічним заповідником. (Свистун Г. Е. *Город Салтов по археологическим и письменным источникам // Археология восточноевропейской лесостепи. Материалы II Международной научной конференции*. Воронеж, 18–20 декабря 2015 г. Воронеж, 2016. С. 364–375).

До с. 32

¹Микита Сененко (*Микита Уманець, Микита Кондратьев*) — уманський полковник (Синевиц, Синенко), що переселився до Охтирського полку 1676 р., заснував село Микитівку (нині два села — Полкова та Хрущова Микитівка). У 80–90-ті рр. XVII ст. — полковий осавул, наказний полковник, полковник Охтирського полку, родоначальник старшинського роду Уманців. Біографію цієї постаті можна відтворити. Микита Сененко — за неперевереними даними, син козака Буцької сотні Уманського полку, Кіндрата Сененка (реєстр 1649 р.). Досить цікавими є мотиви переходу Сененка на лівий бік. Після турецького розорення 1674 р., ставши уманським полковником і довіреним Дорошенка, уже в жовтні 1675 р. Сененко з уманцями перейшов на лівий бік Дніпра. Очевидно, у той-таки час перейшов і колишній уманський писар Василь Кочубей. Але 1676 р. за дорученнями гетьмана Івана Самойловича їздив до Умані, цілком можливо, що саме тоді й закликав переселенців до Мурафи. (Кривошея В. *Козацька старшина Гетьманщини. Уманський полк // Гілея. Науковий вісник. Історичні науки*. Вип. 34. К., 2010. С. 13; Дорошенко Д. *Гетьман Петро Дорошенко. Огляд життя і політичної діяльності*. Нью-Йорк: Видання УВАН у США, 1985. С. 552; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией. СПб., 1882. Т. 12. 1675–1676 гг. № 92. С. 268, № 152. С. 530–531). Власне, можливо, від того часу, 1675–1676 рр., й існує слобідка Мурафа в Охтирському полку, однойменна з річкою та містечком на Поділлі. Важливо, що влітку 1680 р. його разом із козаками Охтирського полку було послано в «далеку розвідку» аж до Дністра для з'ясування намірів Османської імперії й татар (Загоровский В. *Изюмская черта*. С. 135), тобто Микита Сененко зберігав певні зв'язки з батьківщиною і надалі.

²...заселена переселенцями Охтирка. У вересні 1641 р. урядник Станіслава Конєцьпольського Станіслав Гульчевський розпочав осаджувати за наказом свого магната Охтирське городище, але за рішеннями Варшавської угоди 1644 р. цей населений пункт відходив до Московської держави (Кулаковський П. *Чернігіво-Сіверщина*. С. 327, 206). Поселення запустило із загрозами татарських нападів 1650 р. й стало залюднюватися лише 1654 р. за керівництва вольновського воеводи Л. Камініна (звідки й згадки про «сведенцов»), однак поселенці перенесли Охтирку на пониззя й далі на південь від

першого острогу (Загоровский В. *Белгородская черта*. С. 166–167. Див. також: Юркевич В. *Еміграція*. С. 137–143).

До с. 33

¹*Богодухів*. У Багалій лише згадка про прихід переселенців. Початки Богодухова слід віднести до 1658 р. — дозволу охтирському жителю Карпу Борзиленку закликати переселенців на Богодухову гать на Мерлі (Загоровский В. *Изюмская черта*. С. 74).

²*Балаклійський полк* — слобідський полк, що існував протягом 1669–1677 рр., поселення стали основою для майбутнього Ізюмського полку. Деталі: Маслійчук В. *Балаклійський полк 1669–1677*. Харків, 2006.

До с. 34

¹*...невеличкий перший Ізюм*. Перенесення міст на інший бік річки — характерна риса колонізації, розпочата, напевно, із перенесення запустілого Білгорода 1613 р. Фортецю Білгород на Білих горах побудовано 1596 р. (Багалій уважав, що 1593 р.), але 1612 р. лубенський староста Семен Лико зі своїм загоном під час війни Москви з Річчю Посполитою поруйнував Білгород. Поселення відродилося за певний час, проте на лівому боці Донця, не на місці попередніх укріплень (Папков А. *Порубежье*. С. 76–79, 117).

До с. 35

¹*...по отводу Косогова*. Відоме й досить скандальне межування слобідських міст та слобідсько-гетьманського прикордоння, що його проводив воєвода та генерал Григорій Косагов на початку 80-х рр. XVII ст.

²*Осадчий Сем. Бронка*. Правильно: Семен Бровка (одруківка). Див.: Загоровский В. *Изюмская черта*. С. 220.

До с. 36

¹*...осадчому Каркачеві*. Про цього «осадчого» двічі згадував автор Хроно-географічного опису Харкова Максим Горленський у 1767 р. (перед тим в описі Харкова 1765 р.), що його опублікував Дмитро Багалій. Прізвище Каркач згадується в харківських реєстрах 50–60-х рр. XVII ст. Але жодних архівних підтверджень щодо існування осадчого Івана Каркача немає. Це досить довільна гадка. Більше на роль харківського осадчого, що дійсно підтверджено документами, підходить харківський отаман 1655–1659 рр. Іван Кривошлик (Альбовский Е. *Харьковские казаки*. Харьков, 2005. С. 79). Висловимо здогад, що цілком імовірно, що Іван Каркач і Іван Кривошлик — одна особа.

²*Внутрішнє розселення слобожан*. Багалій зачіпає одне із основних питань залюднення просторів, але не поєднує зовнішні та внутрішні чинники й часту соціальну сутність внутрішнього розселення, коли козацькі старшини чи російські поміщики, монастирі селили на своїх землях переселенців з інших частин Слобожанщини водночас із закликами з інших регіонів. Такі колонізаційні процеси продовжилися практично до чіткої регламентації та обмеження переходів у другій половині XVIII ст.

³*...границя Російської держави розпростерлася далі на південь*. Зміни в географічному розташуванні Острогозького полку. Йдеться про переведення українського населення з міст Білгородської лінії на південь від Острогозька по річках Калитві та Білій, розпочате 1702 р., з 1709 р. козакам Острогозького полку дозволено займати спустошені після повстання Кіндрата Булавіна землі донських козаків по річках Айдару, Чорній Калитві, Богучару. Унаслідок цих переселень у низці міст (Землянськ, Старий Оскол), де були потужні українські колонії, практично не залишилося українського населення.

До с. 37

¹*Участь монастирів в заселенні країни*. Незважаючи на істотні спроби надати монастирям важливе місце в історії залюднення Слобідської України Дмитром Бага-

лієм, треба визнати, що монастирі не відіграли істотної ролі в колонізації краю як від початків, так і пізніше (Загородський В. *Белгородская черта*. С. 36).

²*Йоганн Антон Гюльденштедт* (Güldenstädt) — прибалтійський німець, академік Російської імператорської Академії наук, у 1774 р. здійснив подорож і залишив записки щодо поселень Української лінії та почасти слобожан. Дмитро Багалій був коментатором перекладу частини записок Гюльденштедта щодо Слобідсько-Української губернії, опублікованих у «Харьковском сборнике» 1892 р. та окремою відбиткою (Гильденштедт И. *Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии*. Пер. М. Салтыковой, прим. Д. Багалея. Харьков, 1892). Дані, що їх навів Гюльденштедт, — як щодо населення України, так і численних записів про народи Кавказу — ще потребують вагомої академічної обробки.

До с. 38

¹*Сіннянський монастир*. Тут ідеться про Покровський монастир біля містечка Сінне кол. Охтирського полку (за 7 верст від Сінного) і сотника Василя Душнеченка (Григор'єва), фундатора монастиря 1688 р.

До с. 39

¹*Чужоземні переселенці*. Основні етнічні зміни щодо меншин відбулися з кінця XVIII ст. Дмитро Багалій, очевидно, свідомо не зачіпає питань появи німців, євреїв, стосунків із військово-полоненими мусульманами тощо.

²*Волохи прийшли*. Молдавська політична еміграція — переселення волохів (молдаван) на територію Слобідської України мало далекосяжні перспективи. Після поразки Прутської кампанії, під час якої молдавський господар Дмитро Кантемир з оточенням перейшли на бік Петра I, з 1712 р. було вирішено віддати у володіння молдавським емігрантам маєтки в Слобідській Україні. Частина емігрантів повернулася додому, зокрема відомий молдавський літописець Йон Некулче, а частина залишилася, після тривалих конфліктів і непорозумінь, поповнивши місцеве шляхетство (роди Абаз, Куликовських, Мечникових, Моцоків тощо). Деталі: Маслійчук В. *Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.* Харків, 2009. С. 194–203. До переселенців належали також представники сербів, хорватів, угорців, греків і навіть постаті невизначених ідентифікацій (Капністи).

³*Одібрані маєтності у Федора Шидловського* — численні володіння та конфіскація майна в слобідського бригадира Федора Шидловського 1711 р. відбулися через те, що Шидловський, керуючи слобідськими полками на постоях у Білорусі в 1710 р., позабирав у місцевої шляхти володіння на користь свого патрона Олександра Меншикова (Письма и бумаги императора Петра Великого. М., 1956. Т. 10 (январь–декабрь 1710). С. 748).

До с. 40

¹*Окремий сербський полк*. «Сербським переселенцям» було відведено землі в районі фортеці св. Єлизавети — Нову Сербію і утворено напіврегулярний корпус. Очевидно, йдеться про Новослобідський полк, сформований переважно з українського населення 1753 р. також із центром у фортеці св. Єлизавети (нинішній Кропивницький) поруч із запорізькими володіннями подібно до слобідських полків (Дідик С. *Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Запоріжжя, 2003). Тим часом основні контакти із сербськими переселенцями почалися в слобідських полків так само 1753 р., коли сербам було відведено землі між Бахмутом і Луганню — Слов'яносербію (Подов В. *Славяносербия. К истории заселения Донбасса в 18 в.* Луганск, 1998; Посуньо О. *Нова Сербія і Слов'яносербія*. Запоріжжя, 1998). Про конфлікти див.: Альбовський Е. *История Харьковского слободского казачьего полка 1650–1765 гг.* Харьков, 1895. С. 192–195.

²*Поляки*. Щодо чіткої ідентифікації поляків існує істотна проблема, для Дмитра Багалія Річ Посполита визначається як Польща, однак «поляком» чи «польської нації» могли вважати і православного мешканця Правобережної України чи Білорусі й Литви. Наприклад, у переписі Харкова 1732 р. серед учнів Харківського колегіуму натрапляємо на запис «Василий Павловский польской нации из подо Львова» (Центральний державний історичний архів України. Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 118).

Чіткіший ідентифікаційний етнічний поділ відбувся уже в XIX ст. після поділів Речі Посполитої.

До с. 41

¹*Просвіта тоді в Україні стояла високо*. Історіографічний стереотип, неодноразово повторений Дмитром Багалієм, про високий рівень освіченості та роль у цьому громадських ініціатив. Див. відповідний розділ «Історії Слободської України».

²*Старочеркасская обыкность* — система звичаєвого права, певна традиція, на яку опирались у Слобідських полках; під час скасування козацьких автономій козацькі старшини 1764 р. звинуватили у своїх зловживаннях саме цю традицію.

До с. 43

¹*Позов з донцями* — тривалі суперечки на прикордонні й за Торські соляні промисли та землі по рр. Жеребець і Красна між Ізюмським полком та донським козацтвом, вирішені на користь слобожан, урешті призвели до повстання Кіндрата Булавіна та його жорстокого придушення (Чаев Н. С. *Взаимоотношение Москвы и Дона накануне Булавинского восстания* // Труды историко-археологического института. М., 1935. Т. 12. С. 5–32).

²*...тяжка година*. Йдеться про спроби реформувати слобідські полки князем Олексієм Шаховським, що розпочалися 1733 р. разом із побудовою Української лінії: на базі слобідських полків сформовані драгунські роти, до старшин застосовано сувору атестацію, скасовано вільне займання земель, упорядковано фіскальну систему. Див. деталі: Маслійчук В. Л. *Радикальна реформа та “старий звичай” (Князь Олексій Шаховський і реформування слобідських полків 1733–1735 рр.)* // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків, 2004. Т. 10. С. 15–42. Загалом, це була загальнодержавна імперська спроба реформувати військо та уніфікувати околиці.

До с. 44

¹*Участь Московської держави в українському заселенні*. Досить суперечливі твердження Дмитра Багалія про роль держави та її централізаторську політику щодо російських переселенців та стихійне українське переселення. Як влучно зазначив Володимир Кравченко: тези Дмитра Багалія не сприймали російські радянські історики (Михайло Тихоміров, Володимир Загоровський), у той же час українські радянські історики (Антон Слюсарський) притримувалися його основних постулатів щодо масовості та демократичності заселення Слобожанщини переважно українським населенням (Кравченко В. *Замість передмови* / Багалій Д. І. Вибрані праці. Т. 5. Частина 1. Історія колонізації Слобідської України. Харків: Видавництво НУА, 2007. С. 8). Роль Московської держави почасти виявиться суперечливою, з одного боку, це підтримка переселенських ініціатив та українських переселенців, а з другого — спроби контролю та обмеження, інакша поведінка місцевих воєвод і центральної влади.

Тут, напевно, слід визнати рацію за твердженням Віктора Юркевича 1932 р.: «Масова українська колонізація 1650-х років вихопила з рук московської адміністрації ініціативу в справі дальшого залюднення Слобожанщини й будівництва на Слобожанщині нових міст та фортець. Заклопотаний ускладненнями на заході тяжкою білоруською кампанією, московський уряд не міг з тою ж енергією, як в 1640-х рр., провадити далі свою будівничо-фортифікаційну діяльність. Усеньку увагу звернено на те, щоб під-

тримувати фортеці, які вже існували, постачати зброю й інші заходи новозбудованим українським містам; але, як побачимо... участь московської держави у будівництві фортець та озброєнні їх та їхніх залог була зовсім мізерна» (Юркевич В. *Еміграція*. С. 81).

До с. 45

¹*Розрядний приказ*. Розряд — державна структура в Московській державі, що керувала військовими, служилими людьми та їхньою діяльністю на кордонах у 30-ті рр. XVII ст. — 1708 рр. Через громіздку структуру на час переселення українців і до скасування на початку XVIII ст. ділився на окремі «прикази» та «столи», що не запобігало плутанині; основна документація до історії південного прикордоння та слобідських полків міститься в зібранні Білгородського столу.

До с. 46

¹*Сварки із запорожцями*. Прикордонні сварки із Запоріжжям почалися після прямого підходу паланок Запорізьких вольностей до Української лінії та земель Ізюмського полку. Запоріжці споряджали набіги на прикордонні слободи, яким уряд надавав перевагу в міжземельних суперечках. Тут праця, добре відома й Багалієві: Шиманов А. Л. *Предсмертная поземельная борьба Запорожья* // Киевская старина. 1883. Т. VII. Кн. 12. С. 609–636; також: Твердохлебов А. *Эпизод из предсмертной борьбы Запорожья за целостность своих владений* // Киевская старина. 1886. Т. XVI. Кн. 12. С. 749–756.

²В оригіналі помилково вказано «у третій чверті XVIII ст.».

До с. 50

¹*Тимчасові документи* — напевно: тогочасні.

Зміни в населенні Слобідської України та особливості переписів із певними уточненнями чисел провадилися і в Радянському Союзі (Кабузан В. М. *Чисельність українського населення Росії за ревізіями 1732 і 1763 рр.* // Український історичний журнал. 1960. № 6. С. 161–164; Махнова Г. П. *Чисельність і склад українського населення в Росії в 60-х рр. XVIII ст.* // Український історичний журнал. 1960. № 2. С. 111–116). Останнім часом ця тема слабо актуалізується. Див. важливу працю про рух населення та спроби контролю за переселеннями слобожан ще у 20-х рр. XVIII ст. з вказівкою на археографічні помилки Дмитра Багалія: Біляшівський Б. *Слобідські полки та українці навколишніх губерній за ревізією 1719–1727 рр.* // Просемінарій: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. Київ, 2008. С. 411–443.

До с. 51

¹...на Дін, на Царицинську лінію, в Оренбург. Рух українців на Дін слабо досліджений, проте переписи фіксують їх чималу кількість (подекуди до 40 %), що складало етнокультурну особливість станиць Всевеликого війська Донського, яскраво відображену й у художній літературі, класичному «Тихому Доні» Михайла Шолохова зокрема. Але на 60–70-ті рр. переселенські ініціативи зменшилися.

²*Перепис 1763 р. на Дону*. Численні скарги про втечі селян на територію Війська Донського, зокрема й від Комісії з упорядкування слобідських полків, очолюваної майором Євдокимом Щербініним, призвели до перепису «черкас» (одна із назв українців у російській документації) у донських населених пунктах. Було виявлено 20422 особи, українське населення превалювало у 232 населених пунктах. Основні матеріали перепису видані у 2016 р.: *Перепис черкасам в Войске Донском 1763–1764 гг.* Матеріали по истории и генеалогии казачества. Волгоград, 2016. Вып. VIII. Часть 1–2.

³*Царицинська лінія* — система захисних укріплень між річками Доном та Волгою для захисту від набігів кубанських татар. Почала споруджуватися 1718 р., роботи тривали кілька років, у них брали участь слобідські козаки під керівництвом бригадирів (охтирських полковників) Федора й Максима Осипових та козаки гетьманських полків.

Для оборони й утримання лінії у 20-ті рр. XVIII ст. залучалися як донські козаки, так і переселенці «малоросіяни» (Лавринова Т. *Царицынская линия. История строительства 1718–1720 и первые годы существования*. Волгоград, 2012).

Розділ 3. Боротьба з татарами

На сьогодні теза й виклад Багалія щодо оборони від татар потребують істотного перегляду. Передусім з огляду на міжкультурну конкуренцію, що відбулася на початках регіону. Свої інтерпретації боротьби з татарами, поза сумнівом, Багалій запозичує з північних на той час поглядів і, напевно, почасти провадить свій виклад із думок Михайла Драгоманова. Оповідь Багалія дуже нагадує відому популярну брошуру Драгоманова (Драгоманов М. *Про українських козаків, татар та турків* (перше видання 1876 р.)), з частими літературними зворотами, з цитуванням пісень та приказок. Це, напевно, найбільш художня частина «Історії Слободської України». Тим більше, що перекази про татар та їхні набіги на Слобожанщину мали досить-таки вагому літературну традицію, найкраще уособлену «Татарськими набегами (выдержками из памяти)» (перша публікація 1844 р.) Григорія Квітки-Основ'яненка.

Відносини з тюркськими народами та мусульманським світом насправді були тривалій час не зовсім однозначні. Цікавий факт: Олександр Потебня виводив також прізвище «Багалій» з тюркських мов (Багалій Д. *Автобіографія*. С. 62). Збережена топоніміка Слобідської України дуже насичена тюркським впливом (Бишкинь, Охтирка, Чугуїв, Харків, Айдар тощо). Постаня регіону та його подальша особливість — це наявність саме татарського «чинника», присутність такого «третього», крім українців та росіян, понад століття визначала відносини й між цими двома основними етнічними групами.

Риторика постання слобідських полків та Слобожанщини — риторика боротьби з татарами. Ліквідація татарської загрози у зв'язку із побудовою Української лінії у 30-х рр. XVIII ст. — процес початку ліквідації козацького устрою слобідських полків. Опінія Дмитра Багалія досить-таки прозаїчна ... «Се було велике діло безіменного велетня народа». Він відводить українським переселенцям основну роль у «боротьбі з татарською загрозою» на цьому просторі. Але відносини на прикордонні не можуть бути однобокими й характеризуватися одвічною конфліктністю.

Так само не витримує критики твердження Дмитра Багалія про винятково оборонний характер діяльності слобожан на цьому терені, навіть огляду на подальшу історіографію. Уже від початку оселення слобід переселенці ходили на виправи на татар і часто не будували укріплень, вважаючи свою діяльність частиною степового кочівницького побуту. Досить характерною є відписка зміївського отамана Тараса Івановича 1657 р. «А поражалися ми и живемо на Украине, и временем татары нас берут, а временем мы их берем и они о том не тужат. А Украина на том почалася» (Юркевич В. *Еміґрація*. С. 160). Харківський полковник Іван Сірко був одним із очільників нищівного походу на Крим 1667 р., з винищенням татарських родин. Слобідські полки були причетні практично до всіх ініціатив московського уряду щодо політики проти Кримського ханства — від участі слобідських козаків у походах на Перекоп Григорія Косагова із запорожцями 1663 р. до Кримських та Азовських походів. Розповідь Івана Квітки про вторгнення слобідських козаків з російською армією до Криму 1737 р., надрукована Дмитром Багалієм, теж далеко від ідеалів оборонних стратегій: «До 9 июля в Крыму повольно ходячи татарские деревни палили, 14 дня город Карасу-базар спалили» (Багалей Д. И. *Извлечение преосвященного Филарета с фамильных летописей Квиток*. С. 3).

«Боротьба з татарами» виявиться великою метафорою в освоєнні прикордоння, як і «боротьба з індіанцями» в освоєнні «Великого заходу». Однак, поза сумнівом, зали-

шатся важливі теми військових протистоянь, доля ясиру з українських земель, фольклорна складова сприйняття татарських набігів.

Сам Дмитро Багалій уводить у цей розділ досить неодноманітно потрактовані речі про наявність «татарських полонянників» на Слобожанщині: хрещення на Основі Володимира Карасубазарського чи розповідь про калмика Кліма Васильєва, якого привели до Острогозька два «черкашенина». На приватному рівні такі випадки «порозумінь» чи асиміляції полонених траплялися неодноразово.

Так само наприкінці розділу про «боротьбу з татарами» Дмитро Багалій усе ж пускає «політику»: «Виговського, Брюховецького, Мазепу, Орлика, донських отаманів Степана Разіна і Булавіна». За винятком «донських отаманів», оглядаючи діяльність згаданих українських гетьманів, треба визнати великий політичний контекст татарських набігів, що часто виступали союзниками в боротьбі українських гетьманів із Москвою.

На початках заселення Слобожанщини великих набігів не було, що й дало змогу виникнути низці поселень; перший комбінований великий татарський напад відбувся 1657 р. (Юркевич В. *Еміграція*. С. 34), однак цей напад можна пояснити загостренням відносин Кримського ханства з Московською державою. Власне кажучи, практично всі татарські напади були пов'язані з політикою. Навіть описані Дмитром Багалієм як найбільші набіги можна пояснити як відповідь на спроби військових дій і невдалі Кримські походи кн. Василя Голіцина — набіг 1691 р. та підтримка гетьмана Петра. Слобідське прикордоння було втягнуте в шерех досить важливих політичних і геополітичних подій, і оборона від татар незрідка виглядає як повільний наступ і на Причорномор'я, і на «вольності Війська Запорозького».

Основна заслуга Дмитра Багалія полягає в тому, що він перший із істориків зважив на систему будівництва оборонних ліній та фортець і пов'язав ті процеси із заселенням Слобожанщини.

До с. 55

¹*Щоб їй, поганій, за це борщ у очі не видати* — запозичення з «Историко-статистического описания...» Філарета (Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 2. С. 301). Поперед цього цей вислів трапляється в замітках Вадима Пассека (*Путевые записки Вадима*. Москва, 1834. С. 147); цілком можливо, що джерело цього звороту — Літопис Квіток (записки старшинської родини Квіток, що повністю до нас не дійшли, а відомі лише у виписках), яким, очевидно, користалися і Пассек, і Філарет.

²У 1710 р. хан сплюндрував. Напад на слобідські міста відбувся 1711 р. під час Прутського походу російського війська проти Османської імперії.

До с. 57

¹*...плач невольників на турецькій каторзі*. «Невольники» — одна з найвідоміших українських народних дум з важливим слобожанським контекстом. Уперше цю думу записав Микола Костомаров в Охтирці в 40-х рр. XIX ст., а другий варіант записано в слободі Вільшані біля Харкова (на той час Богодухівського повіту). Українські народні думи в 5 томах. Київ, 2009. Т. 1. Думи раннього козацького періоду. С. 120–125.

До с. 59

¹*...татарський письменник Раман Хаджа*. Йдеться, очевидно, про Раммаль Ходжу (Раммаль Ходжа).

До с. 60

¹*Дума про Сірчиху Івануху*. Перший варіант цієї думи записаний 1810 р. на Миргородщині, хоча оповідаються події на Слобідській Україні. Наявність одного варіанта видає сумнівне походження. Іван Єрофіїв уважав думу підробкою, Катерина Грушевська визнає оригінальність: Грушевська К. *Українські народні думи*. К., 1931. Т. 2. С. 120–123.

²Іван Сірко був харківським полковником у 1665–1668 рр.

До с. 62

¹...три брати утікали з татарської неволі з-під Озова. Думу («Втеча трьох братів з города Азова») як приклад у своїй брошурі «Про українських козаків...» наводить і Михайло Драгоманов. Один із варіантів думи знову ж записав Михайло Ніговський під Харковом (у слободі Вільшані), що підсилювало її слобідський елемент.

До с. 64

¹...Маруся Богуславка у думі. Думу про Марусю Богуславку переказав і Михайло Драгоманов. Однак знову ж один із перших варіантів про потурчену попівну, яка визволила українських невольників, записано в слободі Красний Кут на Слобожанщині (Українські народні думи в 5 томах. Київ, 2009. Т. 1. Думи раннього козацького періоду. С. 292). Очевидно, слобідський складник дуже важливий для Дмитра Багалія.

²Калмики на Слобожанщині — одна з досить недосліджених тем; вважається, що калмики з'явилися в Чугуєві з кінця 70-х рр. XVII ст. Почасти із християнізованих калмиків у 1716 р. було утворено Чугуївський полк (Дашкевич Я. *З історії буддизму в Україні. Калмики Північного Причорномор'я і Лівобережжя середини XVII–XVIII ст.* // Дашкевич Я. Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії. Львів: Видавництво УКУ, 2016. С. 518); певні деталі наводить Філарет (Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 2. С. 195–196). Філарет наголошує на тому, що 1748 р. значна частина калмиків покинула Чугуїв, а інші поволі були асимільовані.

До с. 65

¹На подвір'ї М. Куколя. Очевидно, тут одруківка, йдеться про подвір'я полковника Федора Куколя.

До с. 66

¹Котки. Очевидно, йдеться про великі колоди для скочування («котки», «катки»), що їх використовували для оборони.

²Тараси (тарас) — поздовжні колоди, на які покладено поперечні й згори укриті дракною, використовували як укріплення й захист від підтоплень та повені.

До с. 67

¹Рентраншамент — рентраншемент — військове укріплення за головною позицією (усередині укріплень).

²Форштадт — у цьому разі — укріплення, що знаходиться поза фортецею, на підступах до інших укріплень.

До с. 68

¹Нова лінія — у сучасній історіографії — Ізюмська лінія — система неперервних укріплень від Старого Перекопу, містечок Високопілля та Нового Перекопу через Валки до Таранівки й далі до Змієва — понад Сіверським Дінцем до Тору, укріплень понад Осколом аж до Полатовського валу (нині Красногвардійський район Білгородської обл. РФ). Головною фортецею лінії став Ізюм. Споруджена в 1679–1681 рр. Власне, основна фортифікаційна споруда Харківського та пізнішого Ізюмського слобідських полків (Загоровский В. *Изюмская черта*).

²Містечко Таранівка. Таранівка (Ново-Валковий, Нові Валки) — поселення, що виникло вже після побудови Ізюмської лінії у 1689–1691 рр. за керівництва харківського полковника Григорія Донця (Загоровский В. *Изюмская черта*. С. 226).

³У слободі Гадяцького полковника Васильєва. Йдеться про велику слободу Михайлівку біля Лебедина, на яку претендував Сумський полк. Крім того, укріплення були зроблені в інших «вотчинних» містах, зокрема в містечку Водолазі, осадженому харківським полковником Григорієм Донцем.

⁴*Надолби* — стовпи з товстих колод, поставлених одна біля одної, що утворюють тин.

⁵*Честик* (частик) — суцільні ряди колів (загострених колод), вкопаних у сухий насип (рів).

До с. 69

¹*Вадим Пассек* (20.06.1808 – 25.11.1842) — письменник, історик, археолог, філолог, етнограф романтичного напрямку, упродовж 1834–1839 рр. перебував у Харкові та Харківській (Слобідсько-Українській) губернії, а з 1836 р. за дорученням Міністерства внутрішніх справ здійснював статистичний опис Харківської губернії, описуючи заодно городища та кургани, залишки укріплень, чим, власне, розпочинав археологічне вивчення регіону. Тут ідеться про низку його спостережень та описів. Див., напр., про укріплення по Сіверському Дінцю: Пассек В. *Границы Южной Руси до нашествия татар* // *Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком*. Москва, 1840. Кн. 2. С. 195–199.

²*Лебединський сотник 1681 року*. Очевидно, Іван Берло (Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 2. С. 114).

До с. 70

¹*Збудування Нової лінії треба зв'язати з великим татарським нападом 1680 р.* Татарський набіг у січні 1680 р. виявив вагому непідготовленість як через зміну білгородської воеводської адміністрації, так і через бездіяльність харківського полковника Григорія Донця, і дійсно був каталізатором для спочатку таємної побудови Нової лінії (Загоровський В. *Изюмская черта*. С. 114–119).

²*Як і на московських українях у Слобожанщині було 4 стана українських козаків.* Тут ідеться не про стан, а «становище», тобто про види служби козаків.

³*Харківський полковник* — Федір Донець; полтавський — Павло Герцик, охтирський — Федір Осипов. Упродовж цього розділу Дмитро Багалій уникає часто імен та прізвищ, що, мабуть, пов'язувалося зі швидкістю написання роботи.

До с. 71

¹*Прохання жителів Полатова*. Напевно, йдеться про Новий Полатов (нині с. Лівенка Красногвардійського р-ну Білгородської обл.), розташовувався на віддалі від укріплень і дещо далі на північ від основних слобідських міст, незважаючи на увагу щодо цього міста з боку прикордонної російської адміністрації, заселення українськими переселенцями й навіть спроби створити тут окремий слобідський полк (Загоровський В. *Изюмская черта*. С. 108–110, 119–122, 192).

²*Трапилось один раз і так, що жителі Водолаги ... одчинили ворота Кримському ханові.* Йдеться про події 1711 р., коли війська кримського хана й запорожці вторглися на Слобідську Україну, залишену без захисту, із забраними гарматами з основних фортець, і мешканці Водолаги їм здалися. Це дійсно винятковий випадок, однак самі старшини Харківського полку визнавали, що якби хан пішов на Харків, то багато місечок «зрадили» б і повидавали б кримцям старшину (Шидловський С. *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–172 гг., собранные и изданные С. И. Шидловским*. СПб., 1896. С. 40–41).

До с. 72

¹*Кримський берег р. Сосни* — правий берег р. Сосни, ближчий за напрямом до Кримського ханства.

До с. 74

¹*... в повстання гетманів Виговського, Брюховецького, Мазепи, Орлика, донських отаманів, Степана Разина, Булавина.* Дмитро Багалій пов'язує із татарськими на-

бігами доволі несумірні виступи українських гетьманів та донського козацтва проти Москви, куди були втягнуті й мешканці слобідсько-українських міст. Тим часом татарські набіги на слободи почалися до виступу Івана Виговського, а основні бої точилися бл. 1659 р. (Маслійчук В. *Відгомін гетьманування Івана Виговського (1657–1659 рр.) на Слобідській Україні* // 350-letcie unii hadziackiej/ pod red. Teresy Chynczewskiej-Henneł, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. Warszawa: Wydawnictwo “DIG”, 2008. S. 413–424). Попри те, що Іван Брюховецький прийняв турецьку протекцію, він був убитий козаками 7 червня 1668 р. Союзні татарські напади почалися вже після смерті Брюховецького разом із козаками Полтавського полку. Нові слободи, особливо після спорудження Ізюмської лінії, перешкоджали рухові татарського війська на Москву, тому після її спорудження союзні Кримському хану гетьмани чи старшини намагалися запевнити в ліквідації цих перепон. У 1692 р. опозиційний гетьманові Мазепі «татарський» гетьман Петро Іваненко (Петрик) підписав угоду про те, що в разі перемоги Охтирський та Сумський полки приєднують до Гетьманщини, а Харківський (Ізюмський) та Острогозький переведуть на правий берег Дніпра (Оглоблін О. *Договір П. Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року* // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Багалія. К., 1927. С. 742).

Щодо Івана Мазепи, то йдеться про бої шведсько-українського війська на південно-західних околицях Слобожанщини, які були частиною Північної війни й слабко пов'язані з татарськими вторгненнями. Тим часом події 1711 р. — набіг кримського хана (союзника екзильного гетьмана Пилипа Орлика) й початки вторгнення запорожців — теж радше не підступність, а геополітичні рішення. Запорозькі грабунки 1713–1720 рр., як і низку наступних подій, пов'язаних, наприклад, з реакцією Кримського ханства на будівництво Української лінії в 30-х рр. XVIII ст., Дм. Багалій узагалі уникає. Основні деталі щодо українських гетьманів та слобідських полків див.: Маслійчук В. *Іван Мазепа і Слобідська Україна*. Харків, 2013.

Окреме місце посідають рухи донських козаків та їх вторгнення на східну Слобожанщину. Суперечності на Дону й боротьба з воєводським правлінням знаходили відгук і серед слобідських мешканців, тим більше що в загонах донців було чимало «черкас»; під час повстання Степана Разіна 1670 р. загони повстанців впустив до міста Острогозький полковник Іван Дзиковський (Зіньківський, як його називає Дмитро Багалій), так само «разінців» підтримала низка слобідських міст по Сіверському Дінцеві: Маяцьк, Балаклія, Чугуїв тощо (Стецюк К. *Вплив повстання Степана Разіна на Україну*. К., 1947).

Але ці суперечності слобідсько-донського прикордоння виявлялися й упродовж другої половини XVII ст.

Повстання Кіндрата Булавина 1708 р. також не є однозначним, тим більше що сам Кіндрат Булавін походив із великоруських поселенців міста Салтова на Слобожанщині; багато в чому те повстання пов'язане з наступом на донські вольності та займанщини донських козаків, зокрема й з боку слобідських полків (боротьба за соляні варниці на Бахмуті; до речі, саме Булавин і був бахмутським отаманом), із яких на Дон втікало населення, як і зіткнення, зокрема, колонізаційних потоків, що стало підставою для імперського слідства та протидію йому з боку донських козаків. Деталі: Маслійчук В. *Іван Мазепа і Слобідська Україна*. С. 65–68.

²...Жученко підступався з козаками та татарами до Охтирського полка. Йдеться про походи полтавського полковника Федора Жученка (прихильного до гетьмана Юрія Хмельницького) у грудні 1660 р. до містечка Колонтаєва поблизу Охтирки. Тим часом козаки Жученка взимку 1661 р. невдало штурмували Валки та пограбували околиці Харкова, про останнє документ опублікував сам Дмитро Багалій (Багалей Д. И. *Матеріали для історії города Харькова в XVII в.* Харьков, 1905. С. 42).

³Повстання Мазепи — військові дії кінця осені 1708 — початку 1709 рр. дійсно дощить спустошили Охтирський полк, що було відчутно навіть через десять років після

закінчення баталій (Центральний державний історичний архів України в місті Києві. Ф. 1721. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 30–31).

⁴*Повстання Булавіна ... зруйновано було чимало слобід по р.р. Айдару та Бітунку.* Тут знову виявляється слобідський патріотизм Дмитра Багалія, бо внаслідок придушення повстання слобідські козаки стали контролювати не лише торські (бахмутські) соляні варниці та прикордоння Ізюмського полку, але й посилили свою присутність по згаданих річках. Простір для колонізації після знищення донських ініціатив було відкрито від Богучара до Калитви. Тим більше, що слобідські полки брали участь у карній експедиції проти донців.

⁵*...помилялися ті історики, котрі малювали українського козака якимсь розбишакою.* Тут Багалій певно слідує українській романтичній та народницькій традиції у запереченні розбійницької та деструктивної суті козацтва, заперечуючи як польським (Міхал Грабовський, Францішек Равіта-Гавронський, найвизраźніше белетрист Генрик Сенкевич), так і російським (Геннадій Карпов, Сергій Соловйов) та почасти українським (Аполлон Скальковський, Пантелеймон Куліш (на певних етапах)) історикам. Тут відчутно вплив на Дмитра Багалія полемічних писань його вчителя Володимира Антоновича й Миколи Костомарова.

Розділ 4. Автономія

Питання української автономії було основним питанням 1917 р., тому зосередитися на автономному устрої минулого було одним із пріоритетних завдань для знавця місцевої історії. Козацькі автономії Слобідської України виявляться доволі складними утвореннями через постійну незрозумілість і заплутаність у підпорядкуванні та особливі ролі слобідських козацьких полковників. Сприймавши козацький устрій як основний у переселенських громадах, місцеві воєводи водночас обмежували ініціативи козацьких старшин.

Керівництво слобідськими полками при їх заснуванні й аж до адміністративних реформ початку XVIII ст. здійснював керівник Білгородського полку (армії) білгородський воєвода (найвпливовіший з-поміж яких Григорій Ромодановський). Власне, з кінця 80-х рр. білгородськими воєводами ставали майбутні реформатори часів Петра I: Борис Шереметьєв, Яків Долгоруков, Дмитро Голіцин. Але внутрішнє управління у слобідських полках, включно з кримінальними справами, залежало від полковника. Окрім того, треба визнати, що московський уряд пішов на значні поступки козацькій старшині щодо збільшення їхньої влади та певного впорядкування тих козацьких автономій. Особливо це помітно на початках правління Петра I: розмежування між полками, закріплення спадкового полковництва, ліквідація воєводської адміністрації у містах, де переважало козацьке населення, формування групи підпорядкованих, призначення бригадирів над слобідськими полками із середовища старшини (Федір Шидловський, Федір Осипов). Однак із певним розширенням повноважень можна спостерігати їхнє обмеження. Уже підпорядкування слобідських полків двом губерніям (Азовській та Київській) з 1708 р., водночас спроби запровадити військове командування та керівництво породжували своєрідну плутанину щодо управління та існування неформальних відносин стосовно розв'язання низки питань, а часто типові зловживання з боку як місцевої козацької адміністрації, так і російських сановників, що керували слобідськими полками. Подальші уніфікаційні реформи розділили владу військову та цивільну, що їх об'єднувала полкова адміністрація: з 1718 р. слобідські полки в цивільних справах переходили до Білгородської губернії, а з військових питань підлягали керівництву Української дивізії, а вже 1726 р. перейшли до відомства Військової колегії, але спроби реформувати слобідські полки за непевності імперської влади закінчилися невдачею.

Потреба уніфікації управління та скасування цієї автономії особливо загострилася, коли слобідські полки втратили прикордонне значення після будівництва Української лінії та прийому запорожців під імперську опіку 1734 р. Істотне обмеження автономії з посиленням ролі центральної влади та новоствореної «Комісії з впорядкування слобідських полків» разом зі спробами регуляризувати службу та зрівняти козацькі чини з офіцерськими чинами (запровадження атестації та посилення ролі військового командування), обмеження судових прерогатив, які часто переходили до згаданої Комісії, звичай вільного землекористування тощо. Але й це обмеження автономії було, радше, експериментальним: російсько-турецька війна та брак ресурсів щодо «південних околиць» усе ж визначали й потребу в цих автономіях, до цього додавалася і непевність зовнішньої політики. Комісію з впорядкування було скасовано на численні прохання у 1743 р., а слобідським полкам почасти повернено становище до 1743 р. (але основні наслідки реформ не були скасовані): атестація старшин, скасування займанщини, бюрократичний контроль тощо.

За царювання Єлизавети інкорпораційні кроки щодо слобідських полків продовжилися уже з кінця 40-х рр. XVIII ст. Це виявилось в численних комісіях щодо зловживання старшин, частково спричинених зловживаннями в цивільній сфері чиновників Білгородської губернської канцелярії, куди часто й потрапляли ті скарги. Ротація вищих полкових кадрів, вторгнення російського поміщицького землеволодіння, суперечки між старшиною були характерними рисами існування полкових слобідських автономій, а надмірне використання ресурсів у слобідських полках призвело до їх «изнеможения» й від того постійного перебування представників старшин та скаржників у столиці. У жовтні 1762 р. нова імператриця Катерина II дала розпорядження розслідувати негаразди, що нарешті призвело до ліквідації слобідсько-українських автономій.

Цей розділ доволі описовий, де, радше, переказуються документи про зловживання старшин та накази воєводам, проблематику скасування автономії. Хоча питання юридичного статусу слобідських автономій залишається відкритим дотепер. Так само й подібність та відмінність від сусідньої Гетьманщини, чи це була «блідша копія» (М. Грушевський), Гетьманщина «до якої тягнулися слобідські полки» (Л. Окіншевич), чи автономія зі своїми досить істотними особливостями, — залишається відкритою проблемою для студій.

У цьому разі Автор часто пише в романтичному ключі, де козацький устрій — наріжний камінь української ідентичності. Власне, Дмитро Багалій щиро підтримує таку ідею.

До с. 75

¹*Гетьманський титул Остряниці*. Після переселення до Чугуєва Якова Остряницю дійсно іменують часто гетьманом, однак самі ж переселенці дорікали Остряниці, що його пожалував гетьманом цар, а не обрано його «на Литві» (Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 2. С. 181). В умовах показання такий титул був, радше, номінальним, на кшталт козацьких військ та військ Речі Посполитої.

²*Іван Каркач*. Див. прим. 1 до с. 36.

³*Переселення в Острогозьк 1652 р.* До Острогозька з'явився цілий «полк» із поділом на сотні. Підпрапорних у переселенців не було, але були «знаменщики» (хорунжі), практично в кожній сотні були осавули. Це були писар Марко Михайлов, обозний Федір Шеболта (Шеболченко), осавул Василь Данилов, суддя Андрій Величко, сотники Олександр Григор'єв, Тарас Іванов, Захарій Іванов, Федір Дубовець, Василь Григор'єв, Іван Кинша, Федір Васильєв.

До с. 76

¹Сотні при переселенні в Острогозьк у Багалія подаються з граматичними помилками. Йдеться про 9 сотень: 3 батуринські, 1 борзенську, 1 чернігівську, 1 конотопську,

1 полкову і 2 без назви (Юркевич В. *Еміграція*. С. 123). Назва Карабутівська, очевидно, пов'язувалася з керівником сотником Герасимом Карабутом, пізнішим полковником Острогозького полка.

²*Полк як земельна округа*. На початках існування слобідських полків слід визнати, що передусім компетенція козацької адміністрації поширювалася на «черкас полкової служби», тобто козаків, звичайно з утручанням і в земельні справи, але під певним контролем місцевої воеводської адміністрації, чіткі території полків оформилися лише на початку XVIII ст. з розширенням компетенції козацьких старшин.

³*Перепис Пестрикова 1660 р.* Йдеться про перепис слобідських міст. Перепис Харкова й загальну характеристику перепису 1660 р. зробив Віктор Юркевич (Юркевич В. *Харківський перепис р. 1660*).

⁴*...хто тоді був харківським полковником, не знаємо*. Віктор Юркевич виявив ім'я цього полковника — Остап Воропай (Юркевич В. *Харківський перепис р. 1660*. С. 132).

До с. 77

¹*В указі 1675 року*. Помилка, насправді йдеться про 1665 рік. Основні відомості Дмитра Багалія це, власне, переказана стаття Василя Данилевича: Данилевич В. *Нові дані для біографії І. Сірка* // Записки Українського наукового товариства в Києві. К., 1908. Кн. 3. С. 140–148.

²*...зла доля Рибинського полковника та інших*. Очевидно, Іван Сірко та Іван Брюховецький користувалися неперевіреними чутками щодо рибинського (острогозького) полковника Івана Дзиковського, але водночас цілком можлива й інша інтерпретація: йшлося про постійні конфлікти Дзиковського з воеводською адміністрацією й про чутки, з тим пов'язані.

До с. 78

¹*...убили його й сотника Хведорова*. Насправді покололи рогатиною (див. далі текст Багалія). Багалій у цьому разі просто переказує текст Філарета, вживаючи ті самі стилістичні звороти. Насправді згаданий сотник спливає за десять років у 1679 р. уже як осадчий містечка Золочева на Харківщині. Див.: Філарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 137, 170.

²*Хоча Орновський і виводить*. Тут ідеться про панегірик Івана Орновського родині Захаржевських, на замовлення харківського полковника Федора Донця (Захаржевського), надрукований у друкарні Києво-Печерської лаври: Ornowski J. Bogaty w parantele, sławe u honory wirydyarz herbownemi wielmożnych ich Mościov Panow P. Zacharzewskich, pozornie po swoich kwarterach zasadżony, różami na ozdobe rodowitey, sławney u zamożney w honory prozapiej, in triade róż wysymbolizowancy jego Carskiego Najasnieyszego Maiestatu Stolnika u Polkownika Charkowskiego w jego Mci Pana P. Theodora Zacharzewskiego niesmiertelnemu imieniu ogczysta musa przez przychylnego u życliwego Sługe Jana Ornowskiego w prezencie szczerey życliwosci oddamy Roku Ktorego ogród Maria Zamknione wyдалa kwiat jessejski dziwnie roszwinióne. W.S. ćudotworney wielkiey Lawrze Kijowo Pieczarskiey, 1705. Вважається першою друкованою книжкою про Слобожанщину, оздоблена гравюрами Івана Щирського. Спроби видати переклад із коментарем цього панегірика на початку XXI ст. не мали успіху. Окремі уривки переклав Валерій Шевчук (І. Орновський. *Багатий сад*. Пер. В. Шевчука / Марсове поле. Кн. 2. К.: Веселка, 1989. С.143–148).

³*...Григорій Донець ніколи не писався Захаржевським*. Хибне припущення Багалія. Григорій Донець писався «Захарьяшевичем» у листуванні гетьманської старшини (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссией. СПб., 1879. Т. 9. 1668–1672 гг. С. 922, 923, 962).

⁴*Лист донського отамана полковнику Грицьку.* Йдеться про заклик до харків'ян від разинського донського отамана Олексія Григоровича, очевидно, Леська Хромого (Черкашенина, козака з Опішні) 1670 р., однак це певна форма звертань у козацькому товаристві. Це знову спроба Дмитра Багалія дещо спримітизувати Григорія Донця. Досить цікавий факт: харківський полковник підписувався латинкою (Загоровский В. *Изюмская черта*. С. 220), що підтверджує його «не просте походження», хоча цілком можливо, що був неписьменим, а його підписи нотував писар.

До с. 80

¹*У 1667 році.* Описка; кінець полковникування Якова Чернігівця — усе ж 1677 р. Усунення з полковництва Якова Чернігівця сталося через убивство козаками Балаклійського полку сина цареборисівського воеводи під час бійки з російськими служилими (Загоровский В. *Изюмская черта*. С. 67).

²*Данилевич Василь Юхимович* (28.01.1872 – 15.11.1936) — історик, археолог, етнограф. У 1902–1907 рр. мешкав у Харкові, викладав у Харківських гімназіях та був приват-доцентом імператорського Харківського університету. Дослідник історії Слобожанщини. У його архіві (нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського) зберігається великий масив копій з московських архівів з історії Слобідської України.

У цьому разі йдеться про публікацію: Данилевич В. Е. *Время образования слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому, его 30-летнему юбилею профессорской деятельности в Московском университете*. М., 1909. С. 632–639. Початки Охтирського полку Данилевич, а за ним і більш сучасні дослідники виводили з 1658 р.

³*Інструкція Малишевському* — інструкція Сумської міської ратуші сумському жителю Матвію Малишевському осаджувати поблизу Сум село Нижню Сироватку 2 грудня 1659 р. (Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 2. С. 79–80).

До с. 81

¹*...дуже гостро відмовився з'єднатися з гетьманом Виговським проти Москви.* Багалій підтримує, радше, родинний переказ про те, що Герасим Кондратьєв порвав універсал від гетьмана Івана Виговського й прогнав його посланця. Див. скепсис щодо цієї події Євгена Альбовського (Альбовский Е. *Харьковские казаки*. С. 75).

До с. 82

¹*Гетьманські статті.* Йдеться про угоди Московської держави з гетьманською автономією, з окресленням прав Війська Запорізького (офіційна назва підгетьманської України) з поступовим обмеженням гетьманської державності, які укладав практично кожен наступний гетьман, починаючи з Переяславських (березневих статей) 1654 р. і закінчуючи «Решительними пунктами» гетьмана Данила Апостола 1728 р. Див.: Яковлів А. *Українсько-московські договори в XVII–XVIII ст.* Варшава, 1934.

До с. 83

¹*Полковника і старшину обирала сама полкова старшина, а не усе товариство.* На початку переселення, очевидно, полковник був залежний від козацьких рад, як, власне, й сотник. Ця тенденція почала змінюватися в 70-х рр. XVII ст., інша підстава — призначення слобідських полковників білгородським воеводою (Маслійчук В. *Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.* Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. С. 80–87).

До с. 85

¹*Квітка дає нам список слободських полковників.* Йдеться про список полковників у першій друкованій праці з історії слобідських полків «Записки о слободских полках» (1812) авторства Іллі Івановича Квітки: *Записки о слободских полках со времени их основания до 1766 г.* Харьков, 1812. С. 23.

До с. 87

¹*Шидловських — Ізюмському*. Список, наведений Іллею Квіткою і доповнений Д. Багалієм, далеко не повний. Повніший список:

Острогозький полк: Дзиковський Іван (1652 – жовтень 1670 р.); Карабут Герасим (1670–1674); Голоскок Кіндрат Гаврилович (1675–1678); Сербин Федір Іванович (1678–1679); Сас Іван Семенович (1680–1693); Буларт Петро Олексійович (1693–1698); Куколь Федір Іванович (1698–1704); Тев'яшов Іван Іванович (1704–1725); Тев'яшов Іван Іванович (1725–1757); Тев'яшов Степан Іванович (1757–1763).

Охтирський полк: Гладкий Іван (1658–1660); Донець Іван (1659); Зинов'єв Дем'ян (1667–1675); Матвеев Микола Матвійович (1677–1678); Ружинський Семен Дмитрович (1679); Перехрестов Іван Іванович (1679–1703 (з перервами)); Сагун Федір (1680); Каменев Сидір (1681–1682); Прокоф'єв (Несвятипаска, Паска) Андрій Прокопович (1689–1690); Васильович (Васильєв, Самойлович) Михайло Васильович (1690); Сененко (Уманець, Кондратьєв) Микита Кондратьєв (1690); Кондратьєв Роман Герасимович (1691–1693); Перехрестов Данило Іванович (1702–1704); Осипов Федір Осипович (1694, 1704–1711); Осипов Максим Федорович (1711–1724); Лесевицький Олексій Леонтійович (1724–1734); Лесевицький Іван Олексійович (1735–1751); Лесевицький Костянтин Олексійович (1751–1756); Лесевицький Юрій Олексійович (1756–1758); Боярський Михайло Іванович (1759–1764).

Харківський полк: Воропай Остап (1660); Сірко Іван Дмитрович (1665–1668); Ріпка Федір (1668); Донець Григорій Єрофійович (1668–1691); Донець-Захаржевський Костянтин Григорович (1682–1685); Донець-Захаржевський Федір Григорович (1691–1706); Шидловський (Шилов) Федір Володимирович (1706–1709); Шидловський Лаврентій Іванович (1709–1712); Куликовський Прокіп Матвійович (1712–1713); Квітка Григорій Семенович (1713–1734); Тев'яшов Степан Іванович (1734–1757); Куликовський Матвій Прокопович (1757–1764).

Ізюмський полк: Донець Костянтин Григорович (1685–1693); Шидловський (Шилов) Федір Володимирович (1693–1711); Донець-Захаржевський Михайло Костянтинович (1711–1723); Горяїстов Тимофій Кир'янович (1723–1725); Шидловський Лаврентій Іванович (1725–1735); Донець-Захаржевський Михайло Михайлович (1736); Данилевський Євстафій Данилович (1736–1743); Квітка Іван Григорович (1743–1751); Краснокутський Федір Хомич (1751–1764 (з перервами)); Милорадович Михайло Олександрович (1759–1761); Черкасов Олексій (1764).

Сумський полк: Кондратьєв Герасим Кіндратович (1659–1701) (з перервами й разом із синами; Леонт'єв Кіндрат (1660); Кондратьєв Іван Герасимович (1664–1678); Кондратьєв Григорій Герасимович (1678–1683); Кондратьєв Андрій Герасимович (1684–1708); Кондратьєв Іван Андрійович (1708–1728); Перехрестов-Осипов Василь Данилович (1728–1737); Кондратьєв Дмитро Михайлович (1737–1743); Кондратьєв Андрій Васильович (1743–1748); Донець-Захаржевський Михайло Михайлович (1748–1760); Романов Роман Романович (1760–1764).

Деталі див.: Маслійчук В. *Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.* С. 248–255.

До с. 88

¹*...не маємо навіть таких скарг, як на інших полковників*. Це певна ідеалізація Григорія Донця. Утиски місцевих козаків і російських дітей боярських були досить характерними для полковництва Донців, завдяки чому їм вдалося накопичити величезні маєтності в Харківському та Ізюмському полках. Див., зокрема, інакше бачення ролі Григорія Донця: Альбовського Е. *Харьковские казаки*. С. 145–147.

²*...якогось Орновського*. Іван Орновський — один із найпомітніших барокових поетів чернігівського гуртка (друга половина XVII – початок XVIII ст.), віршував польською мовою зі значним вкрапленням українізмів та латини. Найвідоміша поема

«Муза Роксоланська» присвячена гетьману Іванові Мазепі (1688 р.). Див.: Шевчук В. *Чернігівський поет другої половини XVII – поч. XVIII ст. Іван Орновський // Сіверянський літопис. 2007. № 5. С. 53–60.*

У 2013 році в Бонні Катаржина Гловалла захистила дисертацію про творчість цього поета: Katarzyna Glowalla. *Kommertierte Ausgabe der polnischsprachigen Gedichtbände von Jan Ornowski/Ivan Ornovsk'uj. 2 Hälfte des 17 – Anfang 18 Jahrhunderts.* Bonn, 2013.

До с. 91

¹Лазаревський ... у своїх розвідках «Люди старої Малоросії». Йдеться про критику старих гетьманських знатних родин, що її здійснив у своїх нарисах «Люди старої Малоросії» в 70–90-х рр. XIX ст., переважно в часописі «Киевская старина», Олександр Лазаревський. Користуючись здебільшого кримінальною документацією, народник Олександр Лазаревський зображав місцеве шляхетство як постатей, числом основною метою було збагачення та експлуатація підданих. Запровадження кріпацьких відносин із кінця XVIII ст. мало передусім внутрішній складник. Лазаревський зневажав культурний складник формування «нового шляхетства». Залежність Дмитра Багалія від Олександра Лазаревського в цьому розділі очевидна (його ставлення до представників слобідської еліти).

²...бо у Слобідчині не було навіть гетьманської влади. Компетенція гетьмана дійсно не поширювалася на слобідські полки. Але тут слід зупинитися на казусі саме щодо Перехрестова. Гетьман Іван Самойлович 1684 р. надсилав свого повіреного Колядинського (можливо, майбутнього гетьмана Івана Мазепу) до Охтирки через скарги місцевих мешканців на охтирського полковника. Колядинський зібрав матеріали для слідства, які гетьман відправив до Москви (Алмазов А. *Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687).* Москва, 2012. С. 184).

³Перехрестовські маєтності — великі володіння, забрані в родини Перехрестових унаслідок ревізії 1704 р. на захід (Тростянець) та на схід від Охтирки (компактно між Високопіллям і Красним Кутом аж до Богодухова: Кручик, Гути, Каплунівка, Пархомівка, Основинці), поблизу Білгородської лінії (Матвіївка, Люджа). За цими маєтностями мала доглядати охтирська старшина, однак ці села й хутори досить-таки грабувалися місцевими управителями. У володінні Данила Перехрестова, сина полковника, залишилося кілька сіл, зокрема Куп'єваха.

⁴...а на дорозі і вмер. Досить заплутана до цього часу справа з арештом охтирського полковника Івана Перехрестова, скарги на зловживання якого тривали з 80-х рр. XVII ст. і якого так само кілька разів усували від полковництва. Лише 1703 р. за скаргою охтирського осавула Михайла Уманця (сина Микити Уманця (Сененка), див. прим. 1 до с. 32) Івана Перехрестова заарештували, основну частину його володінь конфіскували, а його самого відправили до Москви, а потім до Архангельська (Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 4. 1706 г. Примечания. СПб., 1900. С. 968–969). Але всі ці події не заважали Перехрестову займатися комерцією, постачати провіант російській армії.

⁵Унук Івана Перехрестова. Василь Данилович Перехрестов-Осипов здобув сумське полковництво насамперед завдяки сприянню командуючого Українською дивізією (куди входили й слобідські полки) Михайла Голіцина, який не бачив гідних представників для такої посади серед родини Кондратьєвих (Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного совета 1726–1730 гг. Изданы под ред. Н. Ф. Дубровина. Ч. VI (июль – декабрь 1728 г.) // Сборник Русского исторического общества. Т. 84. СПб., 1893. С. 33).

До с. 92

¹Олександр Дмитрович Твердохлібов (1840–1918) — історик, етнограф, письменник з Охтирки, досить близький, очевидно, до Багалія, бо певний час працював у архі-

ві при Харківському історико-філологічному товаристві. Див. некролог Твердолібову, написаний Д. І. Багалієм: Багалій Д. І. Пам'яті О. Д. Твердохлібова // Наше минуле. 1918. Число 2. С. 162–165. Тут: Твердохлебов А. *Наследственное полковничество* // Киевская старина. 1887. Т. XVIII. № 5. С. 152–170.

До с. 93

¹*Суддя Афанасьєв та осавул Афанасьєв* (Семен Опанасович та його син Григорій Опанасович) — це родоначальники родини Квіток, записані за московським звичаєм. Саме Григорій Афанасьєв і став писатися Квіткою після посідання полковницького уряду в 1713 р.

До с. 94

¹*Справа Непишиного*. Багалій, власне, переповідає справу про липецького писаря, компілюючи з Євгена Альбовського (Альбовский Е. *История Харьковского слободского казачьего полка 1650–1765 гг.* С. 196–201). Доля Петра Непишиного, як і інших «борців» (Павла Яготинця та Прокопа Коневецького) зі старшинськими корпораціями, була досить-таки невтішною, писар знову був ув'язнений, Матвій Куликовський залишався при посадах і маєтностях і представляв харківське дворянство в Комісії зі «складання Уложєния» в 1767 р. Викази й скарги імперська влада використала для скасування автономного устрою слобідських полків, залишивши старшині по суті соціальні та економічні права.

²*Реформатор Щербінін*. Євдоким Щербінін (1728 – 28.11.1783) на 1763 р. майор гвардії (Ізмайловський полк), з дворянського роду Псковської губернії, призначений імперським урядом для розслідування зловживань у слобідських полках наприкінці 1762 р., очолив Комісію слобідських полків. У 1765–1775 рр. — слобідсько-український губернатор, водночас проводив політику уряду щодо Криму, будівництво Дніпровської лінії, переговори з кримським ханом, у другій половині 70-х рр. — сенатор, губернатор Смоленський, Орловський, з 1780 р. — намісник Харківський та Воронежський.

Характеристика Щербініна досить суперечлива, це дійсно дієвий реформатор, що вторгався у всі сфери життя, незрідка нехтуючи місцевими звичаями. За його керування скасовано слобідські полки, упорядковано фіскальні збори, пошту, відремонтовано мости та дороги, відкрито перший світський навчальний заклад («додаткові класи»). Щербінін товаришував із Григорієм Сковородою. Водночас такі реформування передбачали й втручання світської влади в церковне життя, бюрократизацію, заборону селянських переходів, обмеження системи пільг (особливі конфлікти довкола дозволу винокуріння), соціальну демагогію (про захист простолюду від здирств слобідських старшин). Слід визнати, що уніфікаційні реформи щербінінського часу заклали особливості Слобідської України як регіону, придатного на інновації та експерименти, а вибір губернським центром Харкова — визначив майбутнє цього міста як основного регіонального центру.

Євдоким Щербінін прибув до слобідських полків 1763 р. і не так унаслідок скарг Непишиного, як через скарги Прокопа Коневецького сотника Острогоського полку, про це далі пише сам Дмитро Багалій (див. с. 106). Загалом у російській столиці делегації від слобідських полків перебували з 1757 р. зі своїми скаргами на занепад слобідських полків і пропозиціями щодо їхнього реформування.

До с. 95

¹*Князь Кантемир (син Антіоха)*. Слобідські полки, як частину Української дивізії, у 1762–1763 рр. очолював князь Костянтин Кантемир (1718–1776), Дмитро Багалій буцімто натякає на його батька, свого часу відомого поета та сатирика Антіоха Кантемира (1708–1744) (своєю чергою сина очільника молдавської політичної еміграції господаря Дмитра Кантемира). Але це помилка. Князь Костянтин Антіохович Кантемир був племінником молдавського господаря (сином його старшого брата), відповідно лише кузеном, а не сином відомого сатирика.

До с. 96

¹Окрім козацької місцевої влади, була ще й міщанська та ремеснича. Багалій справді є одним із найкращих дослідників міського самоуправління, що він і показує в розділі про соціальні «стани», але, напевно, не хоче «заглиблюватися в тему». Важко не визнати рації щодо слабкості міщанського самоуправління в слобідських містах та на Лівобережній Україні, однак посада війта трапляється у слобідських поселеннях другої половини XVII ст., а крім того, в окремих містах існував і цеховий устрій. Підпорядкування населення міст козацькій адміністрації на початку XVIII ст. практично нівелювало місцеве ремісниче самоуправління (Антонов А. Л., Маслийчук В. Л., Парамонов А. Ф. *История Харьковского городского самоуправления. 1654–1917 гг.* Харьков: Регион-информ, 2004. С. 5–30).

До с. 97

¹Скасування воєводського правління в Харкові й у полкових містах Слобожанщини відбулося впродовж 1706–1708 рр.

²*Приказ Великої Росії* — структура, що відповідала передусім за слобідські полки. Основне дослідження з історії Приказу — ненадрукована дисертація Василя Данилевича, який займався тематикою слобідських полків у 1906–1912 рр. Незахищена дисертація Василя Данилевича щодо цієї структури зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Ф. XXIX. Спр. 149–150). П'ятицька С. *Приказ Великої Росії // Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права.* К., 1926. Вип. 2. С. 229–251.

До с. 103

¹*Перепис Хруцова 1732 р.* — перепис під керівництвом гвардійського майора Михайла Хруцова — основна історико-демографічна пам'ятка слобідських полків. Урізані відомості опублікував сам Дмитро Багалій (Багалей Д. И. *Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства.* Харьков, 1886. С. 204–276). На сьогодні в Україні в Центральному державному історичному архіві в м. Києві зберігаються переписи Сумського (Ф. 380. Оп. 2. Спр. 7), Охтирського (Ф. 1721. Оп. 1. Спр. 224; видання *Перепись Ахтырского слободского казачьего полка 1732 года.* Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2010), Харківського (Ф. 1725. Оп. 1. Спр. 22) та Ізюмського полків (Ф. 1723. Оп. 1. Спр. 57). Перепис Острогозького полку до цього часу не виявлений. Див. про цей перепис: Біляшівський Б. *Перепис Слобожанщини та українського населення сусідніх територій 1732 року // Студії з архівної справи та документознавства.* К., 2003. Вип. 10. С. 201–205.

До с. 104

¹...цариця Лизавета ... була прихильна до українців через гр. Розумовського. Йдеться про скасування низки нововведень часів Анни Іоанівни, відновлення Київської митрополії 1744 р. та гетьманства 1750 р. і, очевидно, скасування реформ у слобідських полках. «Українофільство» імператриці пов'язують з її фаворитом Олексієм Розумовським, вихідцем із Гетьманщини. Однак ця політика не була одноманітною й, радше, свідчила про певне пом'якшення інтеграційних перетворень.

До с. 105

¹*Гусарський полк* у слобідських полках почав створюватися в 1756–1757 рр.

До с. 107

¹*І старшина, й нарід відносилися до цієї реформи дуже вороже.* Протести щодо наслідків реформ 1764–1765 рр. найкраще відобразив учень Дмитра Багалія — Іван Теличенко (Теличенко И. *Протест слободской старшины и казаков против реформы 1765 г.* // *Киевская старина.* 1888. Т. XX. № 2. С. 244–270). На сьогодні існують досить цікаві художні твори з характеристикою тих змін, див.: Зінченко А. *Цвіт півонії.* Вінниця, 2016. Ця тема ще потребує істотних досліджень та уточнень.

До с. 108

¹Федір Хомич Краснокутський (1703–1766) — ізюмський слобідський полковник, почав кар'єру простим козаком, від 1751 р. полковник (Маслійчук В. *Федір Хомич Краснокутський — представник старшинського прошарку слобідських полків XVIII ст.* // Маслійчук В. Л. *Провінція на перехресті культур. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.* Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. С. 244–255).

Розділ 5. Соціальний устрій і суспільні стани

Це один із найкращих розділів Дмитра Багалія. Увага до соціально-економічної історії досить-таки виокремлює праці науковця, власне, це й певна данина часу в історіографії, і вплив низки істориків, зокрема Олександра Лазаревського та Василя Ключевського. Основна увага на соціальний розподіл певною мірою відокремлює Дмитра Багалія від свого вчителя Володимира Антоновича.

Формування соціальної структури слобідських полків — суперечливий процес, пов'язаний як із внутрішніми соціально-економічними чинниками, так і з постійним втручанням центральних органів, впливом спочатку вотчинно-помісної системи, а потім процесів становлення загальноімперського дворянства та просвітницьких спроб уніфікувати імперський соціум. До того ж слід розуміти, що слобідські полки були військовими формуваннями, де військова та цивільна влади були поєднані, звідки так багато суперечностей і широке поле для зловживань.

Основна проблема, від якої залежний історик — формування місцевої еліти і, відповідно, залежних від неї прошарків: шляхетства й підданих, що є двома сторонами одного процесу. Тут Багалій слідує за попередньою історіографією, підкреслюючи «вроджену демократичність» українського народу й заперечуючи шляхетне походження чи якісь особливі привілеї місцевих керівників. Багалій заперечує шляхетський статус провідних слобідсько-українських родів: «Дворянство сих фамілій — се вигадки». Але виглядає, що та держава (Річ Посполита) і ті соціальні відносини, що панували там, навіть після великого соціального струсу й на колонізованих територіях почали певною мірою відтворюватися з багатьма особливостями. «Соціальним ідеалом» для нової здебільшого демократичної за походженням козацької старшини передусім була шляхта Речі Посполитої; козацтво заміняло шляхетство.

Ще одним дуже важливим моментом, що сьогодні виглядає інакше, аніж у Багалія, є питання соціального стану як такого — групи осіб, що має правовий та спадковий статус. Але навіть на середину XVIII ст. соціальні прошарки на Слобідській Україні не мали чітко маркованих меж і статусності, навіть найчисленніший прошарок осіб, що несли козацьку службу, поділявся зовні на дві групи: компанійців та підпомічників. Окрім того, чимало представників цього прошарку, навіть несучи службу, займалися справами «міщанськими», ведучи торговельні оборудки та промисли. Навіть спадкове старшинство давало тріщину в допуску до вищого керівництва представників нижчих верств (як у випадку ізюмського полковника Федора Краснокутського). Водночас можна спостерігати створення резерву для спадковості як у прикладі Гетьманщини зі знатним військовим товариством, так і у випадку слобідських полків із групою підпрапорних (перший шабель старшинської кар'єри сформований з дітей старшини та визначних козаків). Така непевність соціальних поділів насправді ускладнює чіткі визначення «станової соціальної структури», а пізніше призведе до багатьох конфліктів під час доведення старшинами своєї знатності перед загальноімперським шляхетством, «м'яких форм» кріпосного права й особливостей формування міщанського прошарку на цих теренах під час імперських соціальних реформ. У чому слід погодитися з Дмитром Багалієм, що така демократичність певною мірою сприяла громадським і при-

ватним ініціативам, а слабкість консерватизму в середовищі соціальних прошарків послаблювала опір численним новаціям.

Радянська історіографія історії Слобідської України, критикуючи Дмитра Багалія як буржуазно-ліберального історика, який приділяв мало уваги соціальним процесам та класовій боротьбі, насправді у своїх характеристиках усе ж таки спиралася на його роботи, додаючи однодворців та нижчі прошарки населення, що не мали власних хат і жили в заможних мешканців (підсусідки й захребетники). Див.: Слюсарский А. Г. *Социально-экономическое положение Слобожанщины XVII–XVIII вв.* Харьков, 1964. С. 366–406.

До с. 110

¹*Подібність і різниця у суспільних станах Гетьманщини і Слобожанщини.* Загалом, слобідські полки були дуже подібні в соціальному устрою до Гетьманщини, за винятком великого втручання та впливу російської вотчинно-помісної системи. Однак збереження залишків шляхти та шляхетського землеволодіння, формування еліти (значне військово товариство), кількість представників еліти й наявність окремих виняткових прошарків («бобровники», «стрільці» тощо), а найголовніше — потужніше виявлена державність і гетьманська влада, що втручається в соціальні процеси, істотно виокремлюють Гетьманщину порівняно зі Слобожанщиною, часто залежною від російських прикордонних ініціатив.

²*Повстання Богдана Хмельницького козацькою шаблею скасувало соціальну неправду.* Це знову вплив на Дмитра Багалія творів Олександра Лазаревського, особливо, мабуть, однієї з найвідоміших праць (Лазаревский А. *Малороссийские пословицы крестьяне (1648–1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам.* Чернигов, 1866. (Записки Черниговского статистического комитета. Т. 1)). Лазаревський виходив з постулату запанування козацьких звичаїв на території Лівобережної України в середині XVII ст. та поступову їх нівеляцію, закріпачення селянства й набуття шляхетськості («повзучу аристократизацію») козацької старшини, що поволі стали типовими поміщиками. Незважаючи на великі соціальні зміни та потрясіння, повстання Хмельницького дійсно утвердило права однієї конфесії (православної церкви) на цьому просторі й певну монополію на насильство окремого прошарку (козаків), однак майнове та соціальне розшарування, швидке виділення еліти, сформованої з різних джерел, та наявність експлуатації селянства існували як під час «Хмельниччини», так і після неї.

До с. 111

¹*Соціальний ідеал.* У цьому разі йдеться про масове показначення (прагнення до ідеалу), що відбувалося під час Козацької революції середини XVII ст. Пільговий режим та несення військової служби були привабливими для представників різних соціальних прошарків. Уявлення про козацтво як соціальний ідеал запозичені в Миколи Костомарова та Володимира Антоновича.

До с. 112

¹*...судити вони мусли по писаних артикулах.* Цехи користувалися збірниками власних прав та правил «цеховими артикулами». Мною виявлені такі артикули у фонді Харківської полкової канцелярії кінця 50-х рр. XVIII ст., що доводять існування цехового устрою, бодай опосередковано базованого на цехових нормах у Харкові (Маслійчук В. *Про цехові звичаї з фонду Харківської полкової канцелярії (1764 р.)* // Київська старовина. 2006. № 6. С. 107–112).

До с. 113

¹*Так було встановлено по документу 1726 р.* Опис Охтирського полку 1726 р., що його цитував Андрій Шиманов, констатував наявність у містечках і селах Охтирського полку цехової організації (Шиманов А. Л. *Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии* // Киевская старина. 1882. Т. III. № 11. С. 226–227).

²*Екстракт о слободських полках* — ознайомчий твір про слобідські полки, написаний, очевидно, під час їхнього реформування 1734 р. для ознайомлення з особливостями керівництва. Дмитро Багалій публікував цей документ (Багалей Д. И. *Материалы по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства*. Т. 2 // Сборник Харьковского историко-филологического общества. 1890. Т. 2. № 43. С. 143–178).

До с. 114

¹*Поспільство* — означення селян у Багалія.

До с. 115

¹...*Гадяцький полковник Михайло Васильєв*. Михайло Васильович (Самойлович, Гадяцький, Васильєв) (? – бл. 1694) — одна з найпомітніших постатей в історії Гетьманщини та Слобожанщини. Небіж гетьмана Івана Самойловича, шуряк чернігівського полковника Павла Полуботка й водночас мешканець слобідського міста на прикордонні з Гетьманщиною — Лебедина. Ставши гадяцьким полковником у 1678 р., Васильович проводив досить незалежну, навіть щодо гетьмана, політику (маючи зносини з Кримським ханством) і прагнув втручатися у справи слобідських полків, практично підійшовши зі своїми володіннями до Лебедина. Усунутий із полковництва ще за гетьманування дядька в 1686 р., що дало змогу вціліти після арештів Самойловичів, один із конкурентів гетьмана Мазепи, у 1690–1691 рр. — охтирський полковник і воевода в Лебедині, після багатьох скандалів відправлений воеводою у Великий Устюг (на тому сліди губляться). Осадив велику укріплену слободу Михайлівку біля Лебедина, на яку претендував Сумський полк, після виїзду Самойловича Іван Мазепа віддав Михайлівку своєму небожу Івану Обидовському, а після 1708 р. слобода відійшла Павлові Полуботку. Деталі: Маслійчук В. *Іван Мазепа і Слобідська Україна*. С. 33–36.

До с. 116

¹*Дідівщина*. Йдеться про спадкові володіння й передусім запозичення на Слобожанщину російської вотчинно-помісної системи землекористування (Важинский В. М. *Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (По материалам южных уездов России)*. Воронеж: Изд-во Воронежского гос. университета, 1974. С. 154–159; Маслійчук В. *Козацька старшина*. С. 123–124).

До с. 117

¹*Капітан Петро Бульський*, очевидно, походив із місцевої старшини. За переписом 1732 р. Петро Дмитрович Бульський — сотник у Мерефі, а потім був полковим хорунжим у Харкові, хоча, напевно, мав якийсь досвід регулярної служби, бо за реформи Шаховського з 1733 р. очолив новостворену з козаків регулярну роту в Харківському полку. Під час утворення гусарського полку на базі слобідських у 1757 р. Бульський мав його очолити.

До с. 120

¹...*наприклад, робітників*. Багалій уникає констатації поширення наймитства та найманої праці, що було однією з провідних характеристик соціально-економічної історії регіону.

До с. 122

¹*Я видав реєстри колишньої слободсько-української старшини*. Йдеться про списки старшин щодо виборів до Законодавчої комісії 1767 р., видані Дмитром Багалієм у «Материалах...» (Багалей Д. И. *Материалы для истории колонизации и быта*. Т. 1. С. 328–341). Нині видане ретельне дослідження та археографічна публікація про списки козацької старшини часу скасування слобідських полків (Потапенко С. *Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х років XVIII ст.* Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008).

До с. 127

¹...люботинському сотнику 25 [дворів]. Це дані Дмитра Багалія з опублікованого ним «Екстракта про слобідські полки». На той час люботинським сотником був Андрій Петровський. Таку увагу до люботинського сотника важко пояснити. Можливо, йшлося про участь Петровського в будівництві Української лінії та великі витрати на те.

До с. 130

¹...український юморист зложив от таку віршу. Це пряме запозичення Багалія з «Історії русів» — одного з провідних творів української історіографії. Див.: *История русов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского архиепископа Белорусского*. М., 1846. С. 242.

До с. 131

¹*Порції та рації* — назва натуральних податків у Гетьманщині для утримання на постах російського регулярного війська, запроваджена після 1709 р. Див.: Нечипоренко П. *Про «порції» та «рації» на Гетьманщині 1725–1750 рр.* // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. К., 1928. Т. XX. С. 175–198.

²*Коли утворилася «комісія утворення слободско-українських полков»*. Комісія по впорядкуванню слобідських полків була створена кн. Олексієм Шаховським і затверджена Сенатом 27 серпня 1734 р., у ній засідали два «великоросійських офіцера» й слобідські полковники з дорадчим голосом; скасована в листопаді 1743 р. після численних скарг старшин.

До с. 132

¹*Партикулярні роботи* — неслужбові повинності. Користуючись своїм становищем і перебуваючи на службі, старшини слобідських полків використовували службове населення (слобідських козаків) для своїх приватних потреб, незрідка за рахунок служби. Вислів поширений у документації XVIII ст., особливо часу скасування слобідських полків.

До с. 134

¹*Виходить усе-таки, що кріпацтво у Слободській Україні було не дуже тяжке, як порівняти його навіть з кріпацтвом у Гетьманщині. А з кріпацтвом російським його зовсім неможливо й рівняти*. Своєрідність кріпацтва на Слобідській Україні була пов'язана з непевністю соціальної структури та наявністю широкого поля для втеч і переселень як на схід (на Дон), так і на південь до Причорномор'я.

²*Соціальні реформи центрального уряду за часи цариці Анни* — назва підрозділу в Дмитра Багалія не відповідає змісту.

До с. 135

¹*Головинський помилявся*. Петро Головинський — нащадок колишнього старшинського роду Острогзького полку, офіцер, військовий історик, у 1864 р. видав книжку «Слободские казацькі полки», яку Віктор Юркевич справедливо вважав першою науковою роботою з історії Слобожанщини (Юркевич В. *Еміграція*. С. VII). Розповідь про те, що на слободи разом із козаками прийшли й провідні шляхетські роди (що мали герби й успадковану шляхетність), — поширена тема історичного зображення минулого регіону. Ця помилка аж ніяк не Головинського, історію про переселення шляхетних родин підтримувано від часу скасування козацтва та доказів козацькою старшиною своїх прав на шляхетний статус, така констатація проходить і в Топографічному описі Харківського намісництва (1788), і далі у творах Василя Каразіна, Іллі та Григорія Квіток, Семена Кованька, Ізмаїла Срезневського тощо, наявна ця помилка й надалі в інших працях з історії дворянства Слобідської України, зокрема в історичному нарисі історії харківських поміщицьких садиб 1917 р. авторства Миколи Клейнміхеля: *Очерк истории харьковской усадьбы* / Лукомский Г. К. Старинные усадьбы Харьковской губер-

нии. Харків: САГА, 2007. С. 23. Сам нащадок шляхетного роду Головинський лише констатував цей стереотип.

²...*дворянство ділилося на шляхетство і простих панів*. Тут знову ж таки стереотипне зображення дворянства в Головинського запозичене в попередників — шляхетство, успадкований статус, «прості пани», ті, хто досягнув статусності на слободах завдяки заслугам.

³*Військові обивателі* — категорія населення, у яку було переписано осіб, що несли до того козацьку службу, останньої третини XVIII ст. Основна соціальна категорія Слобідської України того часу. Попри вимогу про сплату податків, подушного окладу, за військовими обивателями збереглася низка пільг як щодо винокуріння та землекористування, так і щодо вільної торговельно-промислової діяльності (Склокін В. В. *Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1798)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Харків, 2009).

До с. 136

¹*У царювання Павла — рекрутська повинність*. У 1798 р. військових обивателів практично зрівняли із загальноімперським станом державних селян, поклавши усіх у подушний оклад, запровадивши загальні повинності й ліквідувавши низку пільг.

²*Сувора заборона переходів* — заборона селянських переходів (підданих) і взагалі спроба контролю за рухом населення — постійні процеси на колонізованих територіях. З точки зору старшини вони увиразнилися з початку XVIII ст. з риторикою про необхідність стримувати поселенців, аби слобідські полки не знелюдніли. Тим часом питання заборонити взагалі селянські переходи постало під час щербінінських реформ, а остаточно перехід підданих у колишній Гетьманщині та слобідських полках було заборонено 3 травня 1783 р. Але численні заборони не виконувалися, і можна спостерігати численні селянські втечі, як, утім, і форму соціальної боротьби. Див., наприклад: *Селянський рух на Україні друга половина XVIII – перша чверть XIX ст.* / Упоряд. Г. Болотова та ін. К., 1978. С. 85, 88, 91, 106–110, 195, 218 244, 253–256, 263, 279–280.

До с. 137

¹...*записуватися до міщанства та купецтва*. Розвиток міст та дрібнотоварних відносин був дуже характерним для Слобідської України й особливо для Харкова, що поволі виводило регіон на досить помітне місце в Російській імперії. Див., зокрема, Соловей Д. *Нариси історії торгівлі на Слобожанщині в першій половині XIX ст.* // Збірник науково-дослідчої кафедри історії української культури. Харків, 1930. Т. X. С. 55–75.

²*Купців першої гільдії зовсім не було*. Поділ купецтва на гільдії залежно від статків та форм діяльності почав утверджуватися в Російській імперії з 20-х рр. XVIII ст. і був затверджений 1785 р. На той час купець, який належав до першої гільдії, мав би 10 000 рублів капіталу й право закордонної торгівлі та заняття прибутковими промислами.

Розділ 6. Вибори до Катерининської комісії для укладання нового «Уложенія» і накази слобожанських представників

Екатерининська комісія — у сучасній українській історіографії Законодавча комісія; у російській історіографії — Уложенная Комиссия. Тема виборів до Комісії та особливості Слобідської України — одне з перших регіональних зацікавлень Дмитра Багалія з важливою публікацією 1885 р. (Багалей Д. И. *К истории Екатерининской комиссии* // Киевская старина. 1885. Т. XIII. Кн. 9. С. 1–30), яку він в основному й переказує.

Представницький орган для складання нових законів — це вагомий поступ Прогресивництва в Російській імперії та свідчення прагнення до змін. Однак за певний час

Катерина II розчарувалася в можливості зміни імперії за допомогою законодавчих ініціатив та подібних органів. Процес створення законодавчого представницького органу не було продовжено, а імперська політика пішла шляхом певної «консервативності» — формування дворянської імперії з визначенням прав та обов'язків кожного стану (Мадариага І. *Россия в эпоху Екатерины Великой* / пер. с англ. Н. Л. Лужецкой. М., 2002; Омельченко О. А. *Законная монархия Екатерины II: Просвещенный абсолютизм в России*. М., 1993. Каменский А. Б. *Российская империя в XVIII в.: традиции и модернизация*. М., 1999).

Самі вибори до Комісії, «Накази» та «стенограма» дискусій і виступів — одні з найбільших джерел для історії середини XVIII ст., що висвітлюють соціально-економічний устрій та певною мірою конфліктність і зародки політичних дебатів. Дослідження Комісії — одна з найактуальніших тем для істориків. Тим більше, що основні конфлікти й дебати розгорнулися в сусідній зі Слобідсько-Українською губернією гетьманською автономією: Авсеенко В. *Малороссия в 1767 году. Эпизод из истории XVIII в. по неизданным источникам*. К., 1864; Теличенко И. *Словные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии*. К., 1891 (відбитки з публікацій у «Киевской старине» (1890–1891 рр.)); Максимович Г. А. *Выборы и Наказы в Малороссии в Законодательную Комиссию. Ч. 1. Выборы и составление Наказов*. Нежин, 1917. Вибори та Накази 1767 р. основна джерельна база для Когут З. *Російський централізм і українська автономія 1760–1830*. К.: Основи, 1996 тощо.

У цьому разі цікава сама видозміна терміна, за якою не пішов Дмитро Багалій, пишучи «Історію Слободської України». Назва Катерининська комісія, у зв'язку із низкою соціальних, а отже, й історіографічних змін, відходила на другий план перед Законодавчою Комісією. Багалій наслідує уже дещо «застарілу» назву.

Цей розділ слід поділити на дві частини за рівнем використання матеріалу: одна частина — історія виборів у Слобідсько-Українській губернії, друга частина — оповідь про діяльність «депутатів».

Зацікавлення виборами — для Дмитра Багалія очевидне. Це й потреба представницького органу — парламенту в Російській імперії. І в даному разі наближення виборів Установчих зборів з формування нової конституції.

Для Слобідської України — представництво в Законодавчій комісії мало важливий соціальний контекст. Колишня козацька старшина допуском до вибору шляхетських представників здійснювала важливий крок до інтеграції в загальноімперське дворянство. Імперський уряд мав створювати й прошарок міщанства для представництва від міст, для цього обрав найлегший шлях, позначивши як міста губернські й провінційні центри.

Тим часом Дмитро Багалій дещо уникає низки досить важливих деталей, які могли б краще схарактеризувати й Слобідські полки — це представництво від Чугуївського козацького полку та Бахмутської провінції, частково теж земель Слобожанщини з подібними вимогами. Це уникнення досить вагоме й щодо, скажімо, Катерининської провінції чи характеристики Андрія Алейникова (з Хоперської фортеці). Усі ці представники колонізованих просторів, їхні вибори та накази могли б подати ширшу картину. Однак, як і кілька попередніх разів, треба визнати, що в історіях із Законодавчою комісією щодо регіонального зрізу Багалій постає новатором.

До с. 137

³...замість зовсім за давнених законів царя Олексія Михайловича. Йдеться про невдачу кодифікацій законів у Російській імперії, у цьому разі до Комісії та низки реформ основним законом було Соборне Уложеніє 1649 р. Тим часом окремі норми Соборного Уложенія в галузі кримінальних справ діяли й у слобідських полках на відміну від Гетьманщини, де діяв Литовський статут.

До с. 138

¹Дмитро Багалій не розшифровує імена шляхетних представників і робить досить непідтвержені припущення. Від Сумської провінції — відставний поручик Андрій Кондратьєв, від Охтирської — колишній обозний Василь Боярський, від Острогозької — колишній бригадир Степан Тев'яшов, від Харківської — колишній харківський полковник Матвій Куликовський, від Ізюмської — секунд-майор Іван Заруднев (Зарудний). З огляду на те, що родина Зарудних була старшинами в Ізюмському полку (Іван та Андрій на початку XVIII ст. — сотники в Печенігах, а Єлисей з 1732 р. — сотник у Дворічній) (Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 2. С. 373), то походження Зарудного з місцевої старшини певне. Однак важливішим виявиться інший факт, який Багалій констатує у своїй статті 1885 р. й уникає тут — це творення місцевих дворянських представницьких органів; їх предводителі (за винятком Острогозької провінції, де місцеве дворянство очолив Степан Тев'яшов (молодший)) — тільки представники з «великоросів»: у Харкові — Петро Дунін, у Сумах — Олександр Анненков, у Охтирці — Олександр Єршов, в Ізюмі — Федір Кирилов.

Вибір депутатів до Комісії та предводителів дворянства певною мірою мають сліди зовнішнього впливу, напевно, губернської канцелярії та особисто Євдокима Щербініна.

До с. 139

¹Але з наказом вийшло непорозуміння. Тут ідеться про типовий соціальний конфлікт за втручання губернатора Євдокима Щербініна у складання Наказів. По суті, цього документа (зі скаргою) не вдалося відшукати, але підписи п'яťох сотників та трьох підпрапорних — це основа тогочасної харківської міської еліти (що за моїми підрахунками складалася з 8 відставних сотників та шістьох підпрапорних), а їхня скарга на «простих і нерозсудливих людей» досить типовий вияв певної соціальної конфліктності.

²Міщанські представники. Формування міщанського прошарку вбирало в себе колишніх дрібних козацьких старшин, пов'язаних із містом та торгівлею. Поруч із представниками козацтва (відставні сотники Дмитро Синельников, Ілля Черкес та занесений до відставних старшин колишній каптенармус Іван Дзюба), очевидно, це були заможні мешканці міст: Степан Перехристов та Іван Веприцький з військових обивателів (Склокін В. *Військові обивателі*. С. 79–82). Так само важливим виявиться питання виникнення посади міських голів, бо поруч із виборами депутатів проводилися й вибори міських голів (керівництва міста), що підкреслювали формування, хоча й згори, нового міського середовища. Так, у Харкові міським головою став колишній сотник та ринковий голова Павло Гуковський, поєднання функцій колишньої козацької адміністрації із заможними військовими обивателями та заїжджими купцями заклало початки своєрідного міського самоуправління. Дмитро Багалій не зазначив у своїх публікаціях імена та прізвища інших «міських голів», у звіті Євдокима Щербініна до Сенату прізвища написані своєрідним почерком, проте їх можна почасти відтворити: в Ізюмі це — Григорій Короваєв, в Охтирці — Микола Хасакаєв (? так вдалося прочитати), в Сумах — Корній Хоруженков, в Острогозьку — «бывших слободских полков полковник» Василь (?) (Центральний державний історичний архів України в місті Києві. Ф. 1710. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 54 зв.). Початки відновленого міщанства та історія міського самоуправління ще чекають на свого дослідника.

До с. 140

¹Представники військових обивателів. Тут слід визнати ще один вагомий нюанс: формуючи міщанський прошарок, власне, міщанських представників, напевно, представники губернської адміністрації прагнули підкреслити певну «селянськість» військових обивателів та якимсь відокремити тих від «міщан», представники військових обивателів не походили з міст центру провінцій: представник Охтирської провінції

Михайло Бондарев був з Богодухова; Харківської — Прокіп Гук з Вільшани; Сумської — Федір Микифоров (Никифоров) із села Уланова (біля Суджі); Острогозької — Іван Водарський з-під Калача; Ізюмської — Семен Попадичев з Куп'янської слободи.

До с. 141

¹...на наші гроші (звісно до війни). Йдеться про Першу світову війну, тобто до серпня 1914 р.

²...виключаємо стан духовний ... котрий на виборах участі не мав. Духовенство, однак, уклало «Накази» переважно від кожної єпархії, бо в Комісії був представник від Синоду. Так само неодноразово піднімалося на Комісії і питання монастирського та церковного землеволодіння, не зачепленого секуляризацією 1764 р.

До с. 142

¹Абиштована — тобто відставна, у відставці.

²І таких було значне число [полупанків]. Власне, на Слобідській Україні й дещо потужніше в Гетьманщині представники невеликих родів склали основу місцевого шляхетства.

До с. 143

¹...можливо, що й він [Іван Зарудний] колись належав до козацької старшини. Див. прим. 1 до с. 138, де йдеться про Івана Зарудного.

²Інструкція Лачинову в 1722 р. Йдеться про «інструкцію» Петра I до білгородського віце-губернатора Петра Лачинова. Це, радше, виняток, що використовувала козацька старшина для доведення своєї шляхетськості.

До с. 145

¹Єкатерининська провінція — Катерининська провінція — новоутворена провінція Новоросійської губернії, що займала поселення по Українській лінії та Слов'яносербію (до якої були включені й Стара та Нова Водолаги зі слобідських полків). Центр знаходився в Білівській фортеці (тепер м. Красноград Харківської області), у даному разі в Комісії представники від цієї провінції (Більченко) мали суміжні зі слобідськими представниками питання щодо торгівлі та землеволодіння.

До с. 146

¹Указом 15 грудня 1763 р. Йдеться про відому спробу гетьманської адміністрації Кирила Розумовського заборонити селянські переходи.

До с. 148

¹Представник Хоперської кріпости Алейників. Андрій Алейников (Олейников), очевидно, походив із переселенців зі слобідських полків на Дон, тому й підняв питання щодо селянських переходів і незаконності поміщицького землеволодіння та початків кріпосного права, заперечуючи знатні права старшин, і вимогою заборонити старшині купувати землі.

До с. 149

¹Слідство ген. Багрєєва. Йдеться про тривале слідство Комісії бригадира Якова Фролова-Багрєєва над старшинами слобідських полків 1747–1751 рр. Документація збереглася переважно щодо Харківського полку. Детальний опис справ цієї комісії зроблено учнем і співробітником Дмитра Багалія архівістом Михайлом Плохинським (Плохинський М. *Опись дел Харьковского исторического архива // Добавления к 12 тому Сборника Харьковского историко-филологического общества*. Харьков, 1900. С. 144–157). Комісія Фролова-Багрєєва перевіряла всіх підданих старшини, намагаючись відшукати колишніх козаків, звиряла реєстри, розслідувала зловживання старшин.

²Право вільного викурювання горілки — один із основних привілеїв слобідських полків; його скасування й трансформація було складним процесом (Склокін В. *Винок*—

ріння військових обивателів Слобідської України: правовий аспект (1765–1810 рр.) // Київська старовина. 2007. № 2. С. 47–58).

До с. 150

¹...гірку волоську сіль для худоби. Йдеться про низькоякісну сіль (загірку) із Трансільванії (Волощини), що використовувалася як лизунець та основні ліки від кінського падежу. Однак, напевно, важливішим було розширення ринку солі, бо царський уряд обмежив соляний ринок слобідських полків та почасти Гетьманщини лише торською (бахмутською сіллю), що у виробленні (виварюванні) була задорогою, забороняючи увіз солі з Царицина чи з «Волощини».

²...улаштовані прибавочні класи. Насправді навчальний заклад, що поволі відокремився від Харківського колегіуму, додаткові класи відкрито лише на початку 1768 р. На час складання Наказів йшла лише підготовка до їхнього відкриття через суперечки між світською та церковною владою. Така вимога від старшини Охтирського полку, певно, свідчить про втручання в Накази того ж таки Євдокима Щербініна — великого прихильника відкриття «класів» (Кук В. *Харківські школи — колегія та додаткові класи* // Український історичний журнал. 1970. № 7. С. 97–101).

До с. 151

¹Університет у Сумах. Це досить вільна інтерпретація наказів сумського дворянства. Сумське дворянство, взоруючись на Московський університет, просило відкрити два навчальні заклади для дворян і різночинців, за всіма ознаками подібні до гімназій, що з 1758 р. існували при Московському університеті.

²...у Першу турецьку війну. Тут ідеться про російсько-турецьку війну 1735–1739 рр., за яку російський уряд заборгував великі суми мешканцям слобідських полків (за провіант та худобу).

До с. 153

¹Генеральне межування — просвітницьке імперське запровадження щодо складання меж між власниками з утворенням Межових контор у кожній губернії з жовтня 1765 р., на Слобідській Україні почало відбуватися разом із реформами Євдокима Щербініна. При цьому супроводжувалося заборонаю для військових обивателів торгувати землею, обмеженням індивідуального землеволодіння, численними сварками за межі. Див. деталі: Склокін В. *Військові обивателі*. С. 104–119.

²...як на великоросійській землі. Через особливості землеволодіння землі російських служилих сусідили з козацькими, «обивательськими», незрідка чергуючись («чорносумжжя»), що спричиняло непорозуміння та конфлікти під час Генерального межування. (Склокін В. «Малоросійські» та «великоросійські» землі в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Харків, 2006. Т. 12. С. 33–43).

³Отпускний білет — документ із дозволом від місцевої адміністрації чи поміщика на право переходу.

⁴Перший був з греків. Поява й функції грецьких купців у Харкові є однією з невивчених сторінок історії міста, хоча й Ілля Черкес, і другий харківський міський голова Федір Анастасьєв (1767–1778 рр.) були представниками грецької громади (Маслійчук В. *З історії грецької общини у Харкові 60-х років XVIII століття* // Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2005. Вип. 5. С. 597–604).

До с. 154

¹Однорядческі представники — представники російського населення, колишні прикордонні поселенці та служилі ландміліційних полків переважно по Українській лінії та в сусідній Воронежській губернії.

До с. 155

¹*Слобода Кабанне* — тут і далі — це накази з Ізюмської провінції. Селище Кабанне (Кабанья) було перейменоване в 1973 р. в Красноріченськ (нині с. Сватівського р-ну Луганської області).

До с. 157

¹*Накази дворянства Лівобережної України* — вибори до Комісії та складання Наказів набували в колишній Гетьманщині рис політичної боротьби за збереження автономного устрою та прав різних прошарків населення. Дмитро Багалій був добре ознайомлений із цією документацією, бо його колега й учень Іван Теличенко детально розробив те питання на основі даних історичного архіву при Харківському історико-філологічному товаристві (Теличенко І. *Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии*).

До с. 158

¹*...його не підтримали представники інших частин України*. Ілля Черкес обстоював регіональні та корпоративні права. Основна пропозиція, що викликала опір перевозити товари з Криму, обминувши Кременчуцьку та Павлоцьку митницю, ногайським степом, до однієї з фортець по Українській лінії, проти цього виступили представники міст Ніжина (Іван Костевич) та Києва (Йосиф Гудима), зацікавлені в тому, щоб товари рухалися через «Малоросію», а не ногайським степом.

²*Тут цікаву і взагалі правдиву відповідь давали представники сього стану на погляди й змагання дворянства*. Це певна соціальна риторика, знищення слобідської автономії, на відміну від гетьманської, відбувалося значно інакше, без зважання на права й вольності, проти більшості представників старшини були розпочаті слідства, старшинський прошарок, аби зберегти соціально-економічну домінанту, звинуватив у численних своїх зловживаннях саме традицію, на якій базувався устрій слобідських полків. Петербурзький уряд діяв з використанням соціальної демагогії щодо свого захисту нижчих верств, експлуатованих старшиною, що спричиняло конфлікти. У даному разі звинувачення певного соціального прошарку Дмитром Багалієм видаються дещо безпідставними, однак у руслі народницької традиції, яку наслідував Дмитро Багалій.

Розділ 7. Промисли, ремесла та торгівля

Історія промислів та торгівлі — передумов економічного зростання — була сферою зацікавлень Дмитра Багалія ще від часу написання докторської праці. Поруч із відображенням у великих працях, історія промислів та торгівлі в науковця знайшла відображення у невеликих працях іще на початках діяльності: Багалей Д. И. *Краткий исторический очерк торговли (преимущественно ярмарочной) в Харьковском крае в XVII и XVIII вв.* Харьков, 1888. Досить вагомо Багалій торкається проблем промислів і торгівлі разом із Дмитром Міллером в «Історії міста Харькова».

За всіма ознаками значення торгівлі та торговельних об'єктів було основним питанням для Харкова, особливо в час становлення капіталістичних відносин. Харків став перевалочним пунктом у русі імперії на Крим і Кавказ, а із 60-х рр. XIX ст. — «воротами на Донбас», де часто відбувалися основні фінансові та торгові операції. Пошук Дмитром Багалієм коріння дуже стрімкого зростання міста і його околиць — це вивчення ярмарків, руху товарів та місцевих українських особливостей. Важливо визнати, що Дмитро Багалій, скажімо, обминає увагою чумацький промисел, що на початок XX ст. значно занепав, але визначав економічний складник низки господарств у XIX ст.

Описуючи заняття слобожан, Багалій прагне передусім висвітлити історичний складник та особливості «промислів». Багато в чому Дмитро Багалій постає певним антикваром (характерно для народника), який прагне зберегти народні промисли та

сприяти їхньому поширенню, наголошує на якості виготовлених речей. Водночас на сьогоднішній день зникнення традиційних ремесел та дрібної кустарної торгівлі, засоби відродження «традиційних» ремесел учергове надають нові смисли цьому розділу Дмитра Багалія.

До с. 158

³...*тобто від природи цієї країни та історичних обставин життя*. Пряме твердження від бачення минулого Миколою Костомаровим.

До с. 159

¹Опис українців французьким інженером Гійомом Левассером Бопланом (*Description d'Ukraine*, 1660) у багатьох інтерпретаціях та перекладах мав досить великий вплив на українську історіографію і, зокрема, на Володимира Антоновича, а через нього, напевне, і на Дмитра Багалія. Див.: Дашкевич Я. *Боплан в українській та російській історіографії до 1990 р.* // Боплан і Україна. Збірник наукових праць. Львів, 1998. С. 46–77.

До с. 161

¹...*місто ледве не вилюдніло*. Основною рисою колонізації Слобідської України, загалом, напевно, рисою осілої колонізації, буде виникнення укріплених поселень міст-фортець, а потім розселення з цих міст по околицях для зайняття промислами, так довкола міст виникають села й хутори. Дмитро Багалій за скаргами воеводи Івана Офросимова описує початок цього процесу щодо Харкова, хоча запустіння міст певною мірою характерне щодо колишньої Білгородської лінії у пізніший час унаслідок переvedення російського служилого населення та нових економічних відносин.

²*Академік Зуєв*. Йдеться про подорожні записки академіка Василя Зуєва, який проїжджав повз Харків 1782 р., однак, як і будь-які особисті враження, дані «Записок» слід сприймати критично (*Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году*. СПб., 1787).

До с. 162

¹...*садили картоплю*. Розведення картоплі почалося на Слобожанщині з 60-х рр. XVIII ст. Однак державна ініціатива виявлялася неуспішною, аж до 30-х рр. XIX ст.

²*Чверть* — умовна міра земельного наділу.

³...*автор топографічного опису Харківського намісництва*. «Топографічний опис Харківського намісництва» — історико-статистичний та етнографічний документ, складений у 80-х рр. XVIII ст. Очевидно, у багатьох випадках мова має йти не про одного автора, а авторів, що так чи так постачають матеріал. Здається, нині доведено, до цього схилився й Дмитро Багалій, що основним автором Топографічного опису з історичною передмовою був Іван Переверзєв (Пірко В. О. *Іван Опанасович Переверзєв і його праця «Топографічний опис Харківського намісництва»* // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків: Майдан, 2001. Вип. 3. С. 39–49).

Існує два основних списки Опису «Переверзєва»: 1787 р. з історичною передмовою, що вийшов друком, та опис 1785 р., що різняться підходами й етнографічними даними.

Топографічний опис надруковано спершу 1788 р. (перевидано Дмитром Багалієм, див.: *Топографическое описание Харьковскаго наместничества с предисловием и примечаниями Д. И. Багалая*. Харьков, 1888. [Харьковский сборник. X., 1888. Вып. 2]); українське академічне видання з археографічною передмовою: *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. Київ: Наукова думка, 1991.

До с. 163

¹*Шовковця була посаджена*. Накази щодо посадки шовковичних дерев селянам по Українській лінії стосуються уже 50-х рр. XVIII ст. (1757 р.), з кінця 80-х рр. у Во-

долазі вже існувала «шовковнича фабрика». Деталі: Слюсарский А. Г. *Социально-экономическое положение Слобожанщины*. С. 220–224.

²*Тютюнна плантація*. Охтирська тютюнова фабрика з 1718 р., один із важливих експериментів імперського уряду з культивуації тютюну на описних маєтностях Івана Перехрестова. Її організацією багато в чому займався охтирський полковник і бригадир Максим Осипов, а з 1733 р. «фабрика» майже повністю перейшла на утримання Охтирського полку, на 50-ті рр. XVIII ст. фабрика занепадала (Волис В. *О судьбе Ахтырской табачной мануфактуры в первой половине XVIII века* // Краеведческие записки. Ахтырка, 1960. Вып. 1. С. 126–141).

³*Великий розвій вівчарства*. Треба визнати, що розвій вівчарства також містив у собі певні ознаки державних ініціатив і заохочень, особливо на початку XVIII ст., не завжди вдалі через спроби поширити окремі види овець (Слюсарский А. Г. *Социально-экономическое положение Слобожанщины*. С. 227–230).

До с. 164

¹*Бджільництво* — найпоширеніший промисел, безпосередньо пов'язаний із залюдненням Слобожанщини. Один із перших видів колонізації «пасічницький» (Юркевич В. *Еміграція*. С. 51–62).

До с. 165

¹*У кінці XVIII ст.* Напевно, помилка, йдеться про кінець 60-х рр. XVIII ст.

До с. 166

¹*Здобування селітри* — видобуток селітри, один із найпоширеніших промислів, поставлений у зв'язку із потребами виробництва для постачання російської армії (селітра вагомий складник у виробленні пороху) на широку основу (Маслійчук В. *Козацька старшина*. С. 219–220).

²*Гонтарі та тертичники* — промисли, пов'язані з обробітком дерева та будівництвом. Гонтар — покрівельник, що робить дах, покриваючи його гонтом (дубовим тесом); тертичник — той, хто розпускає колоду на дошки, пиляє колоди.

До с. 167

¹*Коци* — килими та покривала з ворсистим верхом, їхнє виготовлення — поширений промисел на Слобожанщині з основним центром у м. Харкові.

²Назви вулиць у Харкові, пов'язані з ремеслами, з'являються доволі пізно, на початку XIX ст.. Надані ці назви навіть у даних небагатьох випадках досить штучно. У 1804 р. губернський землемір Микола Драгомир на вимогу губернатора Івана Бахтіна позазивав вулиці згідно з наявністю цехів чи відомими ремеслами, часто коли навіть там не мешкали згадані ремісники: Римарською, Кузнечною, Чоботарською, Коцарською тощо (Парамонов А. *Улицы старого Харькова*. Харьков: Фолио, 2019. С. 63, 107).

До с. 169

¹*..на Пречисту ярмарку*. Основний харківський ярмарок у XVIII ст. на Пречисту — Успіння Пресвятої Богородиці, 28 серпня за новим стилем.

До с. 170

¹*..де навіть і тепер уся торгівля в руках українців*. Українські купці на той час дійсно створили досить вагомі власні корпорації у Воронежській губернії, хоча й підпали під значний російський вплив. Див.: Познанский Б. *Воронежские холмы (Из случайных заметок, воспоминаний и наблюдений)* // Киевская старина. 1885. Т. XI. № 4. С. 613–648.

До с. 171

¹У Харькові Хрещенська ярмарка тяглася од 6-го січня (января) на 20 днів, Троїцька од Духова дня на 15 днів, Успенська з першої Пречистої на 20 днів, Покровська з другої Пречистої на 17 днів. Практично ярмарок не припинявся, мав лише чотири дні перерви за такими даними: Перша Пречиста — 28 серпня (н. с.) (двадцять днів закінчувалися 17 вересня), а друга (Різдво Пресвятої Богородиці) — 21 вересня (н. с.).

²...у Пилипівку 21 надоліста. Пилипівка (Пилипів, Різдвяний піст) починалася 15 листопада за старим стилем, на наступний день після пошанування апостола Пилипа. Тут Багалій зазначає, що ярмарок тривав під час посту.

До с. 173

¹Прасол — дрібний торговець переважно в'яленою рибою та сіллю. У цьому контексті — просто дрібний торговець.

²Військові та панські слободи. Йдеться про різне землеволодіння і соціальне походження мешканців слобід. Військові слободи — поселення на козацьких землях, панські — на землі поміщика.

До с. 175

¹Московський промисловий район. Йдеться про промисловий район (Московська, Тульська, Новгородська, Ярославська губернії), де з початку XIX ст. зосередилося основне текстильне, спершу мануфактурне, а потім фабричне виробництво. Основний потік товарів із цього району досить підривав мале місцеве кустарне виробництво та роздрібну торгівлю.

²...з пристанів Балтійського моря — власне, з пристаней — портів.

³...українські представники так гостро виступили проти монополії Петербурзького порта. Йдеться про дебати в Законодавчій комісії у жовтні 1767 р. після виступу депутата від Комерц-колегії Сергія Меженінова, що запропонував централізувати торгівлю через Петербург задля уніфікації мит та цін. Проти цього відразу виступив харківський депутат Ілля Черкес, а потім представники від Ніжина (Іван Костевич) та Києва (Йосиф Гудима) і представник старовірів із Гетьманщини Іван Шапов. Усього із запереченнями виступило 11 депутатів з України. Див.: Когут З. *Російський централізм і українська автономія 1760–1830*. С. 154.

⁴...дворянство ... купувало на ярмарках усякі загрянничні та московські товари. Початки різниці в побуті між дрібним дворянством та військовими обивателями й селянами досить затяжний процес із хронологічною межею десь із кінця XVIII ст. (яскраво відображений у творах харківського письменника Григорія Квітки-Основ'яненка), тут йдеться, очевидно, про вищі прошарки дворянства та приїжджих.

До с. 177

¹Аршин — обмір, часто для тканин — 71,12 см.

До с. 178

¹Гостинний ряд у Харкові — ятки й торгові місця в районі Успенської церкви, перший Гостинний двір як кам'яну споруду було збудовано наприкінці XVIII ст. за проектом П. Ярославського (Парамонов А. *Улиць старого Харькова*. С. 30–31).

²Цебер — відро, міра рідини, якщо за стандартами тогочасних російських мір, то прибіл. 12 420 г.

³Гарнець — міра рідини, бл. 4 кварт — 2 541 г.

⁴Кварта — міра рідини, ніжинська кварта прибіл. 1272 г., казенна російська — 637 г.

Розділ 8. Земельна власність

Питання земельних володінь та земельної власності, аграрної політики було одним із основних питань революційних перетворень. Аграрне питання виявиться досить заплутаним у цьому регіоні через незрозумілість форм землеволодіння на прикордонні та виникнення спадкових володінь. Ці питання загострилися у юридичній площині вже на середину XIX ст. у разі суперечок між поміщиками та селянами й селянами між собою. Ця проблема була наявна й на початку XX ст. (останній великий процес довкола земель слободи Салтова 1902 р.). Одне слово, земельне питання — важлива риса адвокатських практик, де історичні апеляції були необхідними.

Зацікавлення проблематикою землеволодіння у Багалія виникло, очевидно, ще до переїзду до Харкова. Наслідком таких студій стала велика стаття: Багалеї Д. И. *Займанщина в Левобережній Україні XVII і XVIII ст.* // Киевская старина. 1883. Т. VII. № 12. С. 560–592.

Основною тезою щодо землеволодіння була наявність займанщини — права вільно займати землі. Однак форми такого зайняття — індивідуальне чи громадське, його співвідношення з помісним володінням (наділом за службу) та особливості успадкування й продажу залишаються дотепер одними з основних питань для істориків і досить дискусійними. Виникнення великого поміщицького землеволодіння на колонізованих територіях, оселення там підданих чи вільних людей, що набувають ознак підданства, залишаються однією з магістральних тем соціальної історії, так само як і розуміння Дмитра Багалія, що земля була основним капіталом — «основою економічного життя».

Основні запозичення у даному разі в Дмитра Багалія із праць Олександра Лазаревського.

Треба також визнати, що після цього нарису Дмитра Багалія питання вивчення землеволодіння і землекористування у XVII–XVIII ст. здійснило певний поступ. Почасти це пов'язано з дослідженням молодого й рано померлого учня Дмитра Багалія Євгена Овчаренка (Овчаренко Є. *Земельна власність у Слобідській Україні XVII–XVIII в. Її походження і форми* // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. К., 1928. Т. XVIII. С. 41–102). Основною роботою щодо багатоманітності процесів землекористування та землеволодіння і до всього поширення від часу колонізації процесів продажу, обміну, відчуження земель є напрацювання Володимира Важинського (Важинский В. М. *Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. (По материалам южных уездов России)*). Отже, у питанні землеволодіння важливими будуть не так його форми, як засоби для уніфікації та легітимізації наприкінці XVII–XVIII ст.

До с. 179

¹*Займанщина земель яко основа земельної власности.* Вільне зайняття земель мало б висвітлювати демократизм відносин на прикордонні. Але від початку звичай займанщини зіткнулися не лише з вимогами російського помісного права, але й суперечностями індивідуального та громадського землеволодіння.

²*Нелегко відповідати на сі питання, бо вони ще не розв'язані у наукових працях.* Основне питання щодо землеволодіння полягало не в наявності історичних праць, а в юридичних практиках, де історичні документи про землеволодіння окремих населених пунктів та межування використовувалися як правові докази. Див., зокрема: Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаймочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины / Сост. В. В. Гуров при участии Е. К. Бродского. Харьков, 1884.

До с. 180

¹*...козаки села Покошиць.* Тут Дмитро Багалій використовує запозичений факт із праці Олександра Лазаревського (Лазаревский А. *Малороссийские посполитые крес-*

тяне (1646–1783). К., 1908. С. 18–19) з риторичною заявою селян з Покошиць у їхніх тяжбах із Новгород–Сіверським Спаським монастирем 1773 р. про загальне володіння землею після повстання Богдана Хмельницького. Ставши хрестоматійною, ця заява, однак, швидше, відображала народні уявлення про події після Хмельниччини, а не наявний стан речей із поширенням різних форм землеволодіння.

До с. 181

¹*Перевісища* — лісові місця, де займалися полюванням на дрібних тварин за допомогою «перевісу» (натягнутої сітки).

До с. 183

¹*...се був той самий отаман*. Тут ідеться про відомого своїми конфліктами з воєводами охтирського отамана Дмитра Ружинського. Див.: Юркевич В. *Еміграція*. С. 141.

²*...Поддубний та інші — й оселили слободу біля Вольного*. Це доволі вільний переказ Дмитром Багалієм документа про наділення землею переселенців с. Ямного 1686 р. Переселенці на чолі зі священником Стефаном та отаманом Василем Павловим, «Гришка» Піддубний із товаришами (Піддубний іде у списку як перший, однак не очолює громаду) прийшли до Вольного 1678 р. і оселилися на шляху, унаслідок чого поселення було сплюндроване татарами вже 1680 р., відновлене потребувало розмежування із земельними наділами інших міст (Старозаимочные земли. Решение Харьковського окружного суда по искам крестьянских обществ в Харьковской казенной палате о старозаимочных землях с приложением жалованных слободским полкам грамот и других документов / Собраны Н. Чижевским. Харьков, 1883. С. 92–97).

До с. 184

¹*Після межевання Ієвлева у сих Лебединських земельних дачах було осажено містечко Межиріч*. Межування Абакума Ієвлева новому містечку Лебедин відбувалося 1659 р., містечко Межиріч осаджене бл. 1674 р.

До с. 185

¹*Т. Селіванов та його записка*. Йдеться про публікації в «Харьковских губернских ведомостях» напередодні й після селянської реформи 1861 р.: Старозаимочные земли Харьковской губернии // Харьковские губернские ведомости. 1860. № 5; 1863. № 60, 61.

Ймовірно, що автором цієї Записки був Тимофій Іванович Селіванов — директор Першої харківської гімназії 20–40-х рр. XIX ст., автор низки оригінальних описів та спостережень.

До с. 186

¹*Шиманов Андрій Львович (1836–1901)* — харківський приватний адвокат, історик, громадський діяч. Коло зацікавлень Андрія Шиманова досить широке — від землеволодіння до етнографії та проблем жебраків; дописував до «Киевской старины».

До с. 189

¹*...золочівського мешканця Пилипа Сосновського*. Очевидно, двір і землі цього козака — це невелике село Соснівка біля м. Золочева Харківської обл.

До с. 197

¹*Вони нагадують нам звісне і дуже поважне для історії Гетьманщини «Генеральне слідство о маєтностях» 1729 року*. Генеральне слідство — опис земельних володінь десяти полків Гетьманщини із зазначенням походження цього землеволодіння та використання, здійснений після «Рішительних пунктів» (угоди з імперським урядом) гетьмана Данила Апостола та заборони російським офіцерам і чиновникам купувати й продавати землі в гетьманських полках. Про слідство та справу видання цих джерел по окремих полках див.: Пришляк В. (Рец.) *Генеральне слідство про маєтності*

Полтавського полку / Упоряд. І. Бутич. Полтава, 2007 // Український археографічний щорічник. К., 2010. Вип. 15. С. 648–655.

До с. 199

¹*Слобідка Гузенка ген. Девитца.* Йдеться про командувача російських військ на Кавказі генерал-лейтенанта Андрія Петровича Девіца (? – 1758), що через низку продажів отримав згадану слободу й силоміць позабирав сусідні землі козаків.

До с. 201

¹*...зять його Гречаний.* Федір Потребич Гречаний одружився з донькою охтирського полковника Івана Перехрестова 1691 р. й отримав як посаг низку володінь, у тому числі с. Журавне. Тут знову Багалій почасти запозичує інформацію зі згаданої праці Лазаревського, який наводить скаргу Перехрестова на Гречаного в розтринькуванні доньчиного майна (Лазаревский А. *Малороссийские посполитые крестьяне (1646–1783)*. К., 1908. С. 38). У 1715 р., продавши тестеві маєності, повернувся до Гетьманщини.

До с. 202

¹*Насильний перевід населення з Подарів у Лутище.* Це розповідь лутищанського отамана Івана Лутиліна із селянами бл. 1704 р. (після арешту Перехрестова) про свої обов'язки. На час розповіді село Подарі — хутір. Отже, Іван Перехрестов практично спустошив один населений пункт задля оселення на своїх землях козаків. Деталі: Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 294.

²*Манастирське землеволодіння.* Уже дані, наведені преосв. Філаретом, зокрема про Краснокутський Петропавлівський монастир, заснований бл. 1673 р. Іваном Штепою, що переповідає Дмитро Багалій, свідчать не лише про спадковість керівництва монастирем, але й про діяльність щодо купівлі та продажу земель, зокрема й пожертвуваннях на монастир (Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 98).

До с. 205

¹*...заздрість у Катерини II, котра й одібрала їх землі у казну.* Це досить популярне тлумачення секуляризаційних реформ Катерини II з відторгненням володінь Церкви й перехід тих під державний контроль. Секуляризаційна реформа була проведена в основних російських губерніях 1764 р., у прикордонних, прибалтійських та українських, — 1786 р.

Розділ 9. Слобожанський побут

Спроби написати історію побуту мають для Багалія винятково історичне підґрунтя — показати побутову суть регіону, наголосити на основному українському складнику, хоча для цього взяті різноманітні за своїм походженням джерела.

Починаючи з описів старшинського майна, Багалій поволі переходить до етнографічних характеристик. Охоче залучаючи наративні джерела, Багалій як описувач побуту часто лише констатує ту чи іншу рису, без порівняння. Такі етнографічні описи закінчуються даними Філарета (Гумілевського) середини XIX ст. Значно доповнює цей розділ Дмитра Багалія робота Миколи Сумцова «Слобожане: Історико-етнографічна розвідка», що теж вийшла у тому ж таки році в цій серії.

Про нові описи старшинського майна див.: Маслійчук В. *Матеріали до історії старшинського побуту на Слобідській Україні XVII–XVIII ст. (Козацький старшина у колі речей)* // Древности. 2004 г. Харьков: Харьковское историко-археологическое общество, НМЦ «МД». С. 272–282.

Говорячи за сучасними параметрами, такий опис побуту та звичаїв Дмитра Багалія далеко не повний, часто спрямований на обрядовість, а не на матеріальну культуру.

Подальші студії над мистецтвом та архітектурою, археологічні дослідження й студії кримінальної документації значно розширили інтерпретаційні можливості історії повсякдення та історії побуту.

Див., наприклад, констатації проблем та археологічні й топографічні дослідження: Таранушенко С. М. *Мистецтво старої Слобожанщини XVII–XVIII ст.* Харків, 1928; Голубева І. В. *Центральна Слобожанщина кінця XVI–XVIII ст. за археологічними джерелами.* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2011; Парамонов А. Ф. *Улицы старого Харькова.* Харьков: Фолио, 2019.

До с. 207

¹*Реєстри рухомого і нерухомого майна полковників* — основні описи майна Перехрестова (1704) та Шидловського (1712) певною мірою не надто повні, хоча вражають кількістю речей, значною мірою маєтності були розкрадені ще до приїзду писарів.

²*Секвестроване майно* — у цьому разі: реквізоване майно.

³*Торгівля Шидловського.* Основна документація щодо майна та діяльності Федора Шидловського видана ще 1896 р. Сергієм Шидловським, нею користується й Дмитро Багалій: *Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг., собранные и изданные С. И. Шидловским.* СПб., 1896. (Про торгівлю — с. 165–166).

⁴В оригіналі помилково вказано *Л. Шидловський*.

До с. 211

¹...у *Ів. Шидловського*. Напевно, йдеться про Лаврентія Шидловського. Лаврентій та Григорій Шидловські приїхали до дядька Федора Шидловського задля служби 1707 р. Лаврентій став харківським полковником, а Григорій — комендантом у Чугуєві. Саме ім Федір Шидловський устиг відписати значну частину своїх маєтностей (Лаврентієві, зокрема, дісталася село Мерчик) перед реквізиціями.

До с. 212

¹...на завод шкуратяний та горілку. Крім вичинки шкір та гуралень, у Федора Шидловського було кілька селітряних «заводів». У 1704 р. під його керівництво перейшли «заводи», реквізовані у Івана Перехрестова, де, крім селітри, вироблявся й дьоготь, який Шидловський реалізував через Архангельськ за кордон. Деталі: Маслійчук В. *Козацька старшина.* С. 219.

До с. 213

¹*Музеї В. Тарновського та О. Поля.* Основні музеї сусідніх із Харковом губернських центрів, створені на приватній основі: музей Василя Тарновського (поміщика-колекціонера) з Чернігова та Олександра Поля (підприємця, інженера-геолога) з Катеринослава. У Харкові, багатому на музейні колекції, не вдалося створити такого музею.

До с. 214

¹*Історія мистецтва старої Слобожанщини.* Йдеться про заплановану працю на той час молодого науковця мистецтвознавця Стефана Таранушенка, що побачила світ лише 1922 р. як альбом світлин (Таранушенко С. *Пам'ятки мистецтва старої Слобожанщини.* Харків, 1922). Однак упродовж 20-х рр. Стефан Таранушенко видав низку розвідок з історії архітектури й мистецтва Слобожанщини. Див. ті розвідки й деталі: Таранушенко С. *Наукова спадщина харківського періоду. Дослідження 1918–1932 рр.* Харків, 2011.

²...книжку про дворянські оселі Харківської губ. Улітку 1914 р. поміщик-філантроп Микола Клейнміхель разом із мистецтвознавцем Георгієм Лукомським здійснили подорож Харківською губернією з фотографуванням поміщицьких садиб та пам'яток. Ідеться про збірку: Лукомский Г. К. *Старинные усадьбы Харьковской губернии.* Петроград, 1917.

Однак уже й Клейнміхель, і Лукомський констатували поганий стан більшості будівель та палаців, навіть побудованих у XIX ст. Подібно до старих будівель руйнація пам'яток була очевидною.

До с. 215

¹*Василь Назарович Каразін* (30.01.1773 – 4.11.1842) — діяч Просвітництва та ініціатор відкриття імператорського Харківського університету. Одна з основних постатей, що її досліджував Дмитро Багалій. Тут ідеться про аналіз культури зі статті «Взгляд на украинскую старину», надрукованої вже після смерті Василя Каразіна в 1844 р. у харківському альманасі «Молодик».

Сучасні інтерпретації поглядів та діяльності Василя Каразіна: Кравченко В. *Університет для України / Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика, 2011. С. 87–131; Грачева Ю. Е. *Василий Назарович Каразин на государственной службе и общественной жизни России I трети XIX века. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук*. Москва, 2008.

²*Паліцин Олександр Олександрович* (1741–1816) — архітектор, поет, перекладач, діяч Просвітництва, засновник «Попівської академії» — гуртка у своєму хуторі Попівка. Постаць Паліцина видається дещо ідеалізованою з приводу його впливів, див., наприклад: Айзеншток І. Я. *О. Паліцин. Епізод з культурного минулого Слобожанщини // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук*. К., 1927. Кн. XIII–XIV. С. 57–69.

До с. 216

¹... автор *Топографічного опису Харківського нам. 1785 р.* Наголошення на відмінності описів Харківського намісництва, часто базоване на ставленні до українців укладачів списків, у описі 1785 р. дуже поміркованому, а подекуди з просвітницьким негативним ставленням до місцевого населення.

²*Академік Зуєв також оповідає нам* — див. прим. 2 до с. 161.

До с. 217

¹*Автор Топографічного опису Харківського намісництва 1788 р. (здається, великоросіянин Загоровський)*. «Топографічні описи» незрідка склалися кількома авторами, без зазначення авторства, однак з передмовою та єдиним редагуванням. Певний час автором Опису Харківського намісництва вважали капітана Миколу Загоровського, але, очевидно, капітана було вказано як одного з авторів лише тому, що він доставляв твори на цензуру. Немає жодних підстав вважати його автором будь-якого з описів Харківського намісництва (Пірко В. *Передмова / Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* Київ, 1990. С. 7).

До с. 219

¹*Ганус* — основні прямиці на цих територіях, очевидно, із початками промислового виробництва.

До с. 221

¹Ідеться про твір, свого часу (1888) перевиданий Дмитром Багалієм «Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской Украинской губернии, також в Великороссийских слободах, населенных малороссиянами употребляемых. Сочиненное Григорьем Калиновским, армейских пехотных полков, состоящих в Украинской дивизии прапорщиком» (СПб., 1776). Це не лише один із перших надрукованих етнографічних творів, а й свідчення підкреслення етнографічної єдності українських регіонів. Про Григорія Калиновського, однак, відомо дуже мало. Очевидно, до військової служби він був студентом Харківського колегіуму та Києво-Могилянської академії; племінник відомого видавця й також історика та етнографа Василя Рубана.

До с. 222

¹*Перезва* — частина весільного обряду; у понеділок, після шлюбної ночі, родичі нареченої йдуть на частування до батьків нареченого зі співанням обрядових пісень.

До с. 223

¹*Білгородський єпископ Іоасаф Горленко вів сувору боротьбу проти українських народніх звичаїв*. Йоасаф Горленко (у світі Яким Андрійович Горленко) (08.05.1705 – 10.12.1754) — церковний діяч, єпископ, письменник. Час правління Йоасафа Горленка Білгородською єпархією (1748–1754 рр.) був часом уніфікації церковних практик, коли велася боротьба з народними звичаями й книжками «латинського друку», а також позначений вимогою освіченості священників — неминучими рисами синодалізації православної церкви. Основна бібліографія його праць і нарисів та документів про нього: Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. К., 1960. Т. 1. Давня українська література (XI–XVIII ст.). С. 293–296.

Однак, здається, що наслідки діяльності Йоасафа Горленка в знищенні «українських народних звичаїв», попри вагомі зрушення в церковному житті, дещо перебільшені.

²Порівняльні описи українців та росіян дуже характерні з кінця XVIII ст. На середину XIX ст. вони вже мали певні стереотипні зауваження. Ідеться про твір капітана Віктора Мочульського: *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Т. 12. Ч. 1. Харьковская губерния. Сост. кап. Виктором Мочульским. СПб., 1850, а також про відому працю Філарета (Гумілевського): *Историко-статистическое описание Харьковской епархии (1852–1857)*.

До с. 224

¹*Навіть народніх бунтів ... не було*. Ідилічна картина Дмитра Багалія не відповідає дійсності, брак «бунтів» напевно ж явище непевності соціальної структури та наявності юридичних рішень. Наявність форм «класової боротьби» на Слобідській Україні з низкою прикладів показав у 20-ті рр. XX ст. ще один учень Дмитра Багалія Микола Горбань. Див., наприклад, Горбань М. *Хотомлянське «проишествие»: епізод з історії аграрних рухів на Слобожанщині // Червоний шлях*. 1925. Ч. 1–2. С. 213–221.

²*Не змішували «оників» з «коринами»*. Народні назви античних стилів архітектури.

До с. 225

¹*...українці дуже люблять судитися у судах*. Оповідна манера та плюралізм Дмитра Багалія — засіб уникнення певних висновків. Однак значна кількість судових справ, потреба в словесному суді та успіх совісних судів (нововведень 80-х рр. XVIII ст., де вирішувалися суперечки між родичами, справи неповнолітніх, розшуки про забобони й чари) свідчать, радше, на користь правової культури («люблять судитися в судах»).

Розділ 10. Духовенство, церкви та монастирі

Упродовж існування регіону церква залишалася основною культурною інституцією, яка незрідка пов'язувала різні прошарки спільноти й опікувалася освітою, медициною, соціальними функціями догляду за сиротами, хворими, старими, інвалідами. Ці церковні повноваження в другій половині XVIII ст. поволі перейняла на себе держава. Отже, до певного часу церковна історія — основна культурна історія. Дмитро Багалій прагне саме й показати церковну історію в широкому контексті виникнення та особливостей регіону.

Парадоксально, але, маючи непогані здобутки на той час, місцева церковна історія щодо XVII–XVIII ст. практично й завершилася цим викладом Дмитра Багалія. У своїх бібліографічних вказівках наприкінці книги Дмитро Багалій вказує на праці осно-

вних дослідників преосв. Філарета та Амфіана Лебедева. Але погляд Дмитра Багалія на культурницьку роль церкви подекуди усе ж таки досить не виправдано скептичний, очевидно, відповідно до загальних тенденцій початку XX ст.

Криза православної церкви на початку XX ст, революційні події та суспільство атеїзму мало сприяли розробці церковної історії. Однак навіть події 1990-х – початку 2000-х рр. не сприяли появі повноцінних досліджень на цій ниві. Остання досить вагома праця, що вийшла перед подіями 1917 р., праця протоієрея Петра Фоміна: Фомин П. *Церковные древности Харьковского края*. Харьков, 1912. Треба також визнати, що певних інституційних церковних питань торкався й Стефан Таранушенко, досліджуючи церковну архітектуру та описуючи пам'ятки мистецтв.

Церкви Білгородської єпархії чи її української частини не підпорядковувалися Київській митрополії, що пережила низку трансформацій у XVIII ст., однак і зберегла чимало особливостей як щодо обрядовості та книгодрукування, так і впливу громади чи поміщика на клір (Яременко М. *Перед викликами уніфікації та дисциплінування. Київська православна митрополія у XVIII столітті*. Львів: Видавництво Українсько-го католицького університету, 2017).

Загалом розділ справляє враження незавершеності. Дуже помітна й харковоцентричність Дмитра Багалія, бо цей розділ багато в чому переповідає церковну історію м. Харкова, відповідний розділ в «Истории города Харькова». Насправді існування громадської ініціативи в церковному житті — наявність братств, шкіл, вибори дячка й священника, можливість змінити духовну кар'єру на світську, втручання держави в церковне життя продовжують бути досить важливими й актуальними темами з огляду на відтворення церковних інституцій та міжцерковні конфлікти в цьому регіоні.

Сучасний погляд на історію церкви на цих теренах пов'язаний із розумінням, що процеси XVIII ст. — це не нищення старої української церкви, а створення Російської синодальної церкви, саме до цього творення й доклали зусиль і діячі українського православ'я. Отже, у цьому разі функції церкви й церковного життя постають справами соціальними й основними питаннями виявляються доступ громади до управління церковними справами, до зайняття церковних посад, поруч із цим особливості освіти.

До с. 226

¹*Озерянська Божа матір* — найбільш шанована чудотворна ікона в м. Харкові, знайдена під час косовиці на р. Озерянці біля Мерефи на початку 70-х рр. XVII ст. Зберігалася в Курязькому монастирі, з перенесеннями до Харкова та Мерефи. Втрачена в 30-ті рр. XX ст. А в 90-ті рр. XX ст. образ відтворювався за описом Дмитра Багалія та Дмитра Міллера з праці «История города Харькова за 250 лет существования».

До с. 229

¹...у м. Соколові священником було поставлено колишнього полкового суддю. Йдеться про Андрія Скочка (полкового суддю Ізюмського полку 1704–1712 рр.)

До с. 230

¹Розповідь про Краснокутський монастир (див. прим. 2 до с. 202), запозичена Дмитром Багалієм із відомого твору преосв. Філарета (*Историко-статистическое описание Харьковской епархии*. Т. I. С. 98). Це, очевидно, хрестоматійний сюжет, з даними про існування світських відносин в монастирській діяльності, що існують протягом кількох поколінь, коли засновник монастиря Іван Штепа був там і ігуменом, а його син Матвій спочатку був священником Миколаївської церкви (у сл. Мурафі), а після смерті батька успадкував ігуменство, займаючись купівлею та продажем як власних, так і монастирських земель.

²...*Квітка-Основ'яненко був якийсь час ченцем*. Григорій Федорович Квітка, майбутній письменник, був послушником у Курязькому Преображенському монастирі в

1803–1804 рр. Тут вагомим виявиться вплив на Квітку попередньої церковної писемної традиції та літератури, традиції (Ушкалов Л. В. *Традиції українського бароко у творчості Григорія Квітки-Основ'яненка* // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Харків, 2002. Т. 9. С. 53–76).

³...*нову Білгородську єпархію*. Спочатку, з 1657 р., церкви на Білгородській лінії підпорядковувалися безпосередньо московському патріарху й становили т. зв. Патріаршу область. Виникнення єпархії прямо пов'язане зі змінами на просторі прикордоння й містить важливий український контекст. Білгородська митрополія була відкрита внаслідок рішень великого Московського собору 1666–1667 рр., що істотно реформував московську православну церкву. Але сам процес утілення задуму розпочався в 1665 р. під час приїзду до Москви мстиславського єпископа Мефодія (Филимоновича), місцєблюстителя Київської митрополії. Мефодій прохав собі єпископського місця в новоутвореній Білгородській єпархії. Утім, Московський собор визначив інакше й призначив білгородським «митрополитом» сербського біженця Феодосія, урізаючи таким чином київський вплив.

Протягом підпорядкування слобідських церков Білгородській єпархії її здебільшого очолювали єпископи з «київською освітою», що, власне, певною мірою визначало і внутрішній устрій, і слабке втручання в особливості різних частин єпархії.

До с. 231

¹*Митрополит Авраамій виступив проти українського церковного звичаю обливати, а не погрузати младенців при хресті*. Йдеться про звичай обливати немовлят свяченою водою при хрещенні, а не занурювати в неї. Білгородський митрополит (1684–1702 рр.) Авраамій (Юхов) прагнув хоча б частково уніфікувати службу в єпархії й наприкінці 80-х рр. розіслав інструкцію щодо ведення служби (Лебедев А. *Белгородские архиереи и среда их архипастырской деятельности*. Харьков, 1902. С. 8–9).

²...*бібліотеку Стефана Яворського*. Вважається, що бібліотека Стефана Яворського мала б перейти до Ніжинського Благовіщенського монастиря, де митрополит і письменник починав свою кар'єру, однак завдяки старанням харківських духовних осіб потрапила до Харківського колегіуму. Див. про цю книгозбірню: Посохова Л. Ю. *Зібрання книг Харківського колегіуму — перша бібліотека Слобідської України* // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. 1998. Т. 6. С. 3–11.

³*Петро Смілич* — білгородський єпископ (1736–1742), відомий своїми заходами щодо поширення освіти (відкриття нижчих шкіл у російській частині єпархії), запровадження вивчення нових іноземних мов у Харківському колегіумі, спробою перевести колегіум в єпископський маєток до Грайворона під час мору.

⁴*Вів Йоасаф боротьбу і з українськими дячками*. Спроби уніфікувати церковні практики й провести належний облік церковних служителів поставили білгородських єпископів перед проблемою зі складністю визначити кількість дяків та нижчого церковного персоналу — це призвело до неофіційного поділу єпархії — на великоросійську (де дячки висвячувалися єпископом і несли службу довічно) та малоросійську (де дячки та паламарі обиралися та усувалися церковною громадою за наймом) частини. Такий поділ і звичаї існували й у 60-х рр. XVIII ст. Йоасаф Горленко намагався висвячувати церковний притч: збільшити вплив єпископської влади з обов'язковою вимогою належної освіти для дяків та їхніх дітей. Див., зокрема: Маслійчук В. *Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII — початку XIX ст.* Харків, 2018. С. 146–149.

Однак святий Йоасаф, власне, й формував низку особливостей церкви на Слобожанщині, про що не згадує Дмитро Багалій, зокрема реформи Йоасафа Горленка на правду визначили й коло місцевих святинь, за його керування почалося ушанування Охтирської та Піщанської (Ізюмської) Божої матері.

До с. 232

¹*Горленко був родичем Квіток.* Сестра Йоасафа Горленка — Параскева була заміжною за сином харківського полковника Григорія Квітки — Іваном (ізюмським полковником). Йоасаф бував у маєтку Основа в сестри і мав великий вплив на небожів Іллю та Федора, що рано осиротіли.

²*Самуїл Миславський* (24.05.1731 – 05.01.1796) — церковний діяч, митрополит Київський (1783–1796 рр.), ректор Київської академії (1761–1767 рр.), з 1768-го до 1774 р. білгородський єпископ. Опікувався побудовою сиротинця при Харківському колегіумі й, очевидно, впровадженням світських дисциплін у колегіумські курси. Постаць Самуїла Миславського не вивчена, щодо єпархії, то з 1771 р. митрополит посів ще й посаду крутицького єпископа, тому переважно перебував у Москві.

³*Самостійна слобідська єпархія* — Харківська (Слобідсько-Українська) єпархія виникла в 1799 р., її очолив Христофор Сулима (Лашченков Н. *Матеріали к столетию Харьковской кафедры. Христофор — первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // Харьковский сборник.* 1894. Вып. 8. С. 99–171).

⁴*До Харківської протопопії, котра обіймала Харківський полк.* Це сміливе визначення протопопії. Очевидно, час від часу протопопії утворювали в містечках, що мали не одну церкву (серед них і соборну), у Валках чи Вільшані. Збіг церковних меж зі світським адміністративним поділом, очевидно, явище із середини XVIII ст.

До с. 234

¹*...були маловірами і навіть обманщиками Бога.* Такі суперечки характерні для прикордоння і яскраво виявлялися не лише в Харкові, але й у Острогозьку, де українців місцеві воеводи звинувачували в чаклунстві та поганських звичаях (Гоголева А. А. *Местная власть в Острогожском уезде во второй половине XVII – начале XVIII в.* С. 166–167).

²*Козаки Луговського.* Одруківка; йдеться про козаків Виговського (гетьмана Івана Виговського, тобто 1658–1659 рр.).

До с. 237

¹*Те ж хотіли робити і слобожане.* Виборність церковних посад — одна із важливих особливостей церкви. Преосв. Філарет, Амфіан Лебедев і Дмитро Багалій наводять низку прикладів взаємозв'язку священника з церковною громадою в слобідських церквах, що було яскраво виявлено і в Київській митрополії. Однак реформи церкви в слобідських полках виявилися досить інтенсивними, що обмежувало доступ до зайняття церковних посад представниками різних прошарків. З 20-х рр. XVIII ст. було посилено контроль над священницькими дітьми й спадковістю священницьких та дяківських посад, навчання представників світських прошарків у Харківському колегіумі на середину XVIII ст. виявляється найнижчим порівняно з іншими українськими православними колегіями. Соціальна уніфікаційна політика значно зменшувала роль громади в церковних справах, хоча окремі елементи виборності продовжували формально зберігатися.

До с. 238

¹*Сумський Успенський монастир* (заснований бл. 1658 р.) в 1751–1755 рр. інтенсивно розбудовувався завдяки діяльності підполковника Якова Шубського (найінтенсивніше кам'яне будівництво в слобідських полках), куди Шубський перейшов ченцем у 60-ті рр.

До с. 240

¹*Купча на парафію* — один із прикладів панування «світських» взаємин у церковній сфері, що, очевидно, був поширений у другій половині XVII ст.

До с. 241

¹*Хведір Таранський*. Рід священників Туранських з Деркачів під Харковом дав низку місцевих діячів священників та вчителів, помітних у Харкові у XVIII–XIX ст.

²*Церковні брацтва* — об'єднання парафіян при церквах. В українському випадку із XVI ст. — братства відігравали основну культурну та політичну роль під час унійних процесів та початків козацьких заворушень (Ісаєвич Я. *Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.* Київ, 1966). Перенесений звичай братств на підтримку церкви на Слобідську Україну в основному залишав їм обрядово-побутові та економічні функції.

До с. 242

Титарєва вулиця (вул. Василя Ктитора) — значна частина й перша назва суч. вул. Полтавський Шлях. Див.: Парамонов А. *Улицы старого Харькова*. С. 164.

²*У Змійові два братства* — це висновок Філарета Гумілевського за переписом 1732 р., бо в Змієві зазначено — два братських шинки (Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. II. С. 236).

До с. 244

¹*...монастирі сими прибутками ... тільки й займалися*. Характеристика діяльності монастирів багато в чому залежить від виду документації, збережена документація монастирів — переважно купчі щодо набуття матеріальних статків чи дарчі. Такі документи здебільшого й були приступні для Філарета. Однак в «Историко-статистическом описании» наводяться й переліки подарунків та книжок при монастирях.

Це знову упереджене ставлення до монастирської діяльності. Зокрема, архімандрит Курязького монастиря кінця XVII ст. Онуфрій писав вірші: Перетц В. Н. *Вірши харьковского архимандрита Онуфрия* // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII в. / Сборник Отдела русского языка и словесности АН СССР. Т. CI. № 2. С. 140–176. Архімандрит Святогорського монастиря 50–60-х рр. XVIII ст., згодом ректор Харківського колегіуму Лаврентій Кордет мав велику бібліотеку й співпрацював зі столичними науковими товариствами (Посохова Л. Ю. *На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.* Харків, 2011. С. 169).

²*З життя духовенства*. Документація церковного життя досить багата на побутові казуси, тим більше що для судового нагляду за життям священників із 20-х рр. XVIII ст. запроваджувалися церковні консисторії. Дмитро Багалій наводить харківські приклади. Збережені архіви консисторій — основа джерельної бази побутових досліджень щодо ранньомодерного часу. Зокрема, збережена основа архіву правління Білгородської єпархії з 20-х рр. XVIII ст.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 2009 (Білгородська духовна консисторія); Ф. 2007, Харківське духовне правління тощо.

Розділ 11. Освіта

Дмитро Багалій прагне подати історію освіти в регіоні десь так, як висвітлював історію освіти в Харкові, залучаючи дані переписів та почасти церковні матеріали. У цьому разі, говорячи про освіту, Дмитро Багалій не виходить поза певні секулярні межі, майже не згадує світські ініціативи, хоча з другої половини XVIII ст. Харків перетворився на основний центр світської освіти як державної, так і приватної на південних околицях імперії. У цьому висвітленні видається репресивна суть імперії, що винищує «майже масову грамотність», надану церковними школами та колегіумами. За документацією «школи» при церквах і мандрівні вчителі та школьники — частина «черкаської обичности», традиційного побутування.

Проблема освіти у цьому разі була дуже політичною. Український селянин мав дуже низький рівень освіченості, й потреба показати схильність українців до освіти та існування мережі шкіл дійсно набували суспільно-політичної ваги. Тим більше, що від початків своєї діяльності Дмитро Багалій був задіяний у державній освітній системі й у громадських ініціативах щодо поширення серед народу грамотності, а восени 1917 р. професор ненадовго очолив освіту в губернії.

Та освіта, що її описує Дмитро Багалій — наслідок церковних протистоянь часів Реформації та Контрреформації, коли православна церква прагнула зберегти свій статус та інституційність, використовуючи методи католицьких орденів, зокрема єзуїтів, щодо шкільництва та місіонерської ролі освіти. Взоруючись на «єзуїтські» колеґії, посталала Київська академія, взірцева для проведення освітніх реформ у церковній сфері Російської імперії. Однак із середини XVIII ст. відбувається «освітня революція», постання світської просвітницької школи без схоластичних і богословських предметів. Нівеляція «старої школи» на цих теренах виявилася неминучою, а Харків виявився основним містом для створення світських освітніх установ.

До с. 245

¹...багато було друкарень. Поширення друкарства — супровідна риса міжконфесійних протистоянь. Однак на просторі переселення, якщо взяти територію України, друкарень було лише кілька, найвідоміші в Острозі, Києві та Львові. У Харкові ж до 1793 р. не було друкарні. Слобідська Україна користувалася церковною літературою, виданою у Києві та Чернігові. Брак друкарні й запізніла поява типографії з гражданським шрифтом гальмували освітні ініціативи.

²У *Охтирці ми бачимо школу вже у 1675 р.* Йдеться про згадку з купчої про школу при Миколаївській церкві (Филарет. *Историко-статистическое описание*. Т. 1. С. 263).

До с. 246

¹*Оповідь Кузьми Порадина* — відома розповідь мандрівного дяка, надрукована, очевидно, Амфіаном Лебедєвим 1885 р., видається досить-таки винятковою. Але мандрівки вчителя охоплюють межі Слобожанщини від найбільш східних територій, звідки походить дячок, до Охтирки на заході (Мандрованные дяки в Слободской Украине // Харьковский календарь и памятная книга на 1885 г. Харьков, 1885. С. 661–668).

До с. 249

¹*Один із старожилів свідчив Г. П. Данилевському.* Григорій Петрович Данилевський (14.04.1829 – 06.12.1890) — письменник-белетрист, перший історик культури Слобідської України. Тут ідеться про його збірку: Данилевский Г. П. *Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования*. Харьков, 1866.

²*Шкільна наука.* Визначення школи в Багалія досить суперечливе. Йдучи за попередньою історіографією, історик, однак, розуміє, що «школа» та «школьник» поняття історичні й не відповідають сучасним йому уявленням про школу як місце навчання, а «школьника» — як учня певного віку.

³...*Л. Б. Вейнберг на підставі архівного джерела.* Йдеться про кілька документів, що їх надрукував воронезький історик Леонід Вейнберг, про сварку дячка Романа Прокоф'єва з успенським попом Михайлом (Материалы по истории Воронежской и соседней губерний. Воронеж, 1886. Вып. 8. С. 634–636).

⁴*Спогади Тимковського* — публікація спогадів про своє дитинство та юність професора Харківського університету, а потому директора Новгород-Сіверської гімназії Іллі Тимковського (15.07.1773 – 15.02.1853) (Тимковский И. *Записки Ильи Федоровича Тимковского. Мое определение в службу. Сказание в трех частях* // Русский архив. 1874. Тетрадь 5. С. 1377–1466).

До с. 251

¹*Отже, правительству треба було полішити та поширити їх програм.* Основна мета тієї школи, про яку пише Дм. Багалій, — виховати причетника, особу, вірну церкві, що знає служби. Перед державними школами стояло інше завдання — навчити фахівця певної потрібної справи й виховати вірного державі громадянина.

²*Число шкіл в Слободській Україні 1732 році.* Школи при церквах не відображають рівень освіченості. Школа — це приміщення при церкві з різними функціями, від освітніх до економічних (праця біля церкви чи на господарстві священика або дяка). Хоча вже наявність можливості навчитися читати й писати є позитивною. Напевне, дані про кількість «шкіл» корегуватимуться у бік збільшення, як це зробив щодо «шкіл» Гетьманщини Богдан Біляшівський (Біляшівський Б. *Парафіяльні школи у Гетьманщині за матеріалами полкових ревізій // Український археографічний щорічник.* К., 2002. Вип. 7. С. 243–258).

До с. 252

¹*Школяники* — категорія населення різного віку, що жило при школах. На сьогодні їхні функції в питанні освіти є дискусійними (Яременко М. *Ціна дяківської науки // Київська академія.* 2010. Вип. 8. С. 122–138).

²*Харківський колегіум* — основний навчальний заклад Слобідської України XVIII (1726) — поч. XIX ст. (Посохова Л. Ю. *Харківський колегіум (XIIIIV – перша половина XIX ст.).* Харків: Бізнес Інформ, 1999).

³*Харків і уся Україна.* У цьому разі Україна має, швидше, регіональне значення — Слобідська Україна.

До с. 253

¹*Мови у Харківському колегіумі.* Потреба мов у Харківському колегіумі відображає зміни державних підходів до цього питання. Поява вивчення греки та іудейської з проектом нового перекладу Біблії у 30-ті рр. XVIII ст. Деталі щодо вивчення французької та німецької мов: Посохова Л. Ю. *На перехресті культур, традицій, епох. Православні колегіуми України наприкінці XVIII – на початку XIX ст.* Харків, 2011. С. 73–80.

²*...посилали для дальшої науки навіть заграницю (у Германію).* Початок мандрівок на навчання з Харкова пов'язані з діяльністю одного із фундаторів колегіуму єпископа Єпифанія Тихорського, що направив на навчання за кордон студента Кирила Флоринського бл. 1728 р. (Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего Синода. Т. XVIII (1738 г.). Петроград, 1915. С. 621).

³*Г. С. Сковорода, Шванський, Прокопович* — постаті, пов'язані викладами в Харківському колегіумі. Михайло Шванський (1735 – 4.06.1790) — протоієрей Успенського собору, з 1760-го викладав у колегіумі (богослов'я з 1775-го), відомий у Харкові проповідник і автор казань; Андрій Прокопович (28.11.1756 – 31.01.1826) — церковний діяч, ректор Харківського колегіуму (семінарії) у 1801–1826 рр. Див.: Посохова Л. Ю. *Андрій Прокопович. Доля українського інтелектуала на рубежі XVIII–XIX ст. // LAUREA.* К 80-літтю професора В. И. Кадеєва. Сборник научных трудов. Харьков, 2007. С. 230–238.

⁴*Федір Луб'яновський* (09.08.1777 – 02.02.1869) — вихованець Харківського колегіуму, сенатор. Ідеться про його опубліковані спогади (Воспоминания Федора Лубяновского // Русский архив. 1872. Тетрадь 1. С. 98–185).

До с. 254

¹*Письменник Гнідич, історик Каченовський, перший російський клініцист Базилевич.* Ідеться про перекладача «Іліади» Гомера російською мовою Миколу Гнідича (02.02.1784 – 03.02.1833), який навчався в колегіумі в 1798–1800 рр.; про Михайла

Каченовського (01.11.1775 – 19.04.1842) — професора Московського університету, видавця, представника «скептичної школи», який навчався в колегіумі в 1786–1788 рр.; про Григорія Базилевича (1759 – 26.02.1802) — медика й основоположника клінічної медицини (відкриття клінік — закладів для профілактики, діагностування та лікування), який навчався в колегіумі в 70-х рр. XVIII ст.

²...як Москва у Посошкові Філанджері. Посошков Іван Тихонович (1652 – 1.02.1726) — російський селянин-економіст із новаторським баченням ролі грошей та товарообігу; Філанджері Гаetano (1753–1788) — італійський економіст, прихильник свободи економіки й звільнення праці від феодалної експлуатації. Парадокс у тому, що основний твір Івана Посошкова «Книга о скудости и богатстве» побачив світ лише в 1842 р. (як і більшість творів Сквороди, що стали відомими після його смерті), а твори Філанджері, що користувалися попитом за його життя, були затулені уже на середину XIX ст. висновками англійських економістів.

³Додаткові класи — окремий світський навчальний заклад, що планувався як додаток до колегіуму з вивченням креслення, математики, військової справи, іноземних мов під час скасування слобідських полків. Відкриті на початку 1768 р., оформилися як окремий заклад, що на початку 80-х рр. XVIII ст. трансформувався в казенне училище. Це перший стабільний світський навчальний заклад на території України. Див.: Маслійчук В. Л. «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. // Київська академія. 2013. Вип. 11. С. 137–153.

⁴Передмова до *Ізраїльського зм'я*. «Ізраїльський змій» — друга редакція твору «Книжечка, що називається Silenus Alcibiadis, тобто Ікона Алквіадська». Рукопис «Ізраїльського зм'я» був виявлений і надрукований Дмитром Багалієм у 1894 р.

До с. 255

¹...ні в сторону рабського суєвірства. Для Багалія як історика важливо було висвітлити соціальну складову, погляди філософа на рівність та відображення соціальних взаємин. Однак філософія Сквороди містила в собі досить-таки плутаний соціальний ідеал, виражений у «Алфавите, или Букваре мира» (1774), «нерівну рівність» та «сродну працю» (щодо землеробства, військових і богословів), що, радше, відображають неоплатонізм Сквороди.

До с. 256

¹Білгородський єпископ обурився на Г. С. Сквороду. Йдеться про конфлікт із білгородським єпископом Самуїлом Миславським 1768 р. через викладання катехізису Сквородою для учнів додаткових класів (Ніженець А. *На зламі двох світів. Розвідка про Г. Сквороду і Харківський колегіум*. Харків: Прапор, 1970. С. 124–126; Махновець Л. *Григорій Скворода*. К.: Наукова думка, 1972. С. 203–204). Але, очевидно, конфлікт містив не лише філософський, але й відомчий характер. Григорій Скворода викладав «духовну дисципліну», не маючи сану й не підпорядковуючись єпископу. Євдоким Щербінін запросив Григорія Сквороду викладати катехізис, створюючи світську установу всупереч білгородському єпископу Порфирію Крайському. З новим єпископом Щербініну вдалося порозумітися.

До с. 257

¹...посаду учителя у Колегіумі. Щодо цієї ситуації 1768 р. йшлося про викладання не в Колегіумі, а в додаткових класах, окремій світській установі, куди Григорія Сквороду запросив викладати слобідсько-український губернатор Євдоким Щербінін.

²Кобзарство було досить поширеним у Харківській губернії, що було висвітлено під час XII Археологічного з'їзду (Крист Е. *Кобзари и лирники Харьковской губернии* // Сборник Харьковского историко-филологического общества. Харьков, 1902. Т. 13.

Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. Т. 2. Ч. 2. С. 121–133; Тиховский П. *Кобзари Харьковской губернии* // Там само. С. 135–138).

До с. 258

¹*Стих про правду* — «Нема в світі правди» — відома псалма, що її в середині 50-х рр. виконував кобзар Остап Вересай, набула поширення, зокрема, завдяки фонографічному запису. Розбір псалми: Грушевський М. *Історія української літератури*. К., 1994. Т. 4. Кн. 2. С. 284–290.

²*Щиголь, або пташине весілля* — весела пісня про те, як щиголь надумав женитись. Однак у Харкові вона не була поширеною. Павло Тиховський вважав, що ця пісня — репертуар лірників із Правобережної України (Тиховський П. *Кобзари Харьковской губернии*. С. 137).

³*Дворянка* — жартівлива пісня, також первісно з репертуару Остапа Вересая.

⁴*Пісня про кисіля* — поширена жартівлива пісня про повільну господиню, що її, очевидно, досить часто співали в Харкові (Крист Е. *Кобзари и лирники*. С. 127–128).

⁵*Козак Климовський* — Семен Климовський (бл. 1690–1785) — писар Харківського полку, поет і мислитель, автор низки моралізаторських творів (Нудьга Г. *Козак, філософ, поет*. Львів, 2002).

До с. 259

¹*Він має зв'язок, яко письменник, з иньшими старими письменниками XVIII ст.* Вплив на Григорія Сковороду мала низка київських поетів та мислителів. Леонід Ушкалов виокремлює Феодана Прокоповича, Варлаама Лашевського, Георгія Кониського (Ушкалов Л. *Григорій Сковорода* // Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків — Едмонтон — Торонто: Майдан, Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. С. 43–45).

²*...що твори Сковороди не написані по-українськи.* Мова творів Григорія Сковороди — характерна для української барокової традиції, це, радше, сумішка з кількох мовних практик із частими вкрапленнями живої мови (Ушкалов Л. *Григорій Сковорода*. С. 30–34).

До с. 260

¹*Сад божественних пісней* — основна поетична збірка Григорія Сковороди, написана протягом 50–70-х рр. XVIII ст., завершена бл. 1780 р.

До с. 261

¹*Стих Сираха* — цитата з Біблії (Книга Ісуса сина Сирахового 14:21).

До с. 262

¹*Петро Іванов (1837–1931)* — один із найдієвіших провінційних етнографів Харківської губернії, неодноразово друкувався в редактованому Дмитром Багалієм «Сборнике Харьковского историко-филологического общества». Див.: Петро Іванов — дослідник Куп'янщини (1837–1931). Біобібліографічний покажчик / Укладач О. М. Дмитрієва, наук. ред. М. Красиков. Харків, 2007.

До с. 264

¹*...про батька козаччини Богдана Хмельницького.* Йдеться про поезію «De libertate», написану, очевидно, в 1757–1758 рр. Мотив золотої вольності характерний для української літератури. Так само Сковорода змальовує питомий для літератури українського бароко образ Богдана Хмельницького як Божого обранця (див. коментарі Леоніда Ушкалова: Сковорода Г. *De libertate* / Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів. С. 116–117).

Розділ 12. Український філософ Григорій Савич Сковорода

Основна заслуга Дмитра Багалія у відшукуванні творів і популяризації надбань Григорія Сковороди. У цьому разі — вписання діяльності філософа в слобідсько-український контекст. Основна праця Дмитра Багалія «Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода» (Харків, 1926) — до сьогодні є класичною для характеристики філософа й визнана Багалієм як найкраща зі своїх праць.

Сковорода був визнаний як провідний український філософ у радянські часи, у зв'язку з чим, особливо у 70-ті рр. XX ст., з'явилася низка вагомих праць про філософа та академічне видання його творів (1973).

Значно доповнено й подекуди змінено погляди Дмитра Багалія на філософа протягом останнього двадцятиліття, з виходом наступної академічної збірки творів філософа: Григорій Сковорода. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків — Едмонтон — Торонто: Майдан, Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011.

Див. бібліографії: Два століття сковородіани: бібліографічний довідник / Укладачі: Л. Ушкалов, С. Вакуленко, А. Євтушенко; загальний нагляд та наукова редакція Леоніда Ушкалова. Харків: Акта, 2002; Ушкалов Л. *Григорій Сковорода: семінарії*. Харків: Майдан, 2004.

До с. 265

¹*Лекції по богословію слухав у С. Ляскоронського*. Сильвестр Ляскоронський (? – 08.05.1754) — письменник і драматург, церковний діяч, очевидно, мав істотний вплив на Григорія Сковороду.

До с. 266

¹*...поїхав з генералом Вишневським у Венгерію*. Генерал Федір Вишневський, представник сербської еміграції, що займався постачанням вина до імператорського двору, був близьким до царського фаворита «малороса» Олексія Розумовського, де, можливо, з ним і познайомився Григорій Сковорода. Місією Вишневського в 1745–1749 рр. було не лише постачання угорського вина, але й відкриття православної церкви, для чого й було взято «студента» Сковороду. Однак Григорій Сковорода використав цю подорож для навчання. Див. уточнення біографії: Махновець Л. *Григорій Сковорода*. С. 29–41, 72. У січні 1749 р. Федір Вишневський помер, і Сковорода змушений був повернутися до Києва. Див. також бібліографію подорожі: Ушкалов Л. *Григорій Сковорода: семінарії*. С. 49–52.

²*...єпископ звелів йому викладати так, як се робилося звичайно*. Леонід Махновець переконливо вважав, що конфлікт відбувся на початку 1751 р. з переяславським єпископом Никодимом Сребницьким (Махновець Л. *Григорій Сковорода*. С. 73).

³*У 1759 р. ... узяв посаду учителя Харківського колегіума*. Сковорода приїхав до Харкова на запрошення білгородського єпископа Йоасафа Миткевича, що прагнув удосконалити виклади в Харківському колегіумі. Очевидно, філософ викладав із певними перервами впродовж 1760–1764 рр.

До с. 267

¹*Буквар мира* — трактат Сковороди «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь Мира» (1775 р.), уперше опублікований Дмитром Багалієм у 1894 р.

²Згадки Дмитра Багалія про філософію Льва Толстого очевидні через популярність творів Льва Толстого серед російської інтелігенції.

³*...повернувся в Україну*. Йдеться про Слобідську Україну.

До с. 268

¹*Луб'яновський згадує про се так*. Див. прим. 4 до с. 253. Федір Луб'яновський, на той час студент Харківського колегіуму, бачив кілька разів Сковороду: Воспоминания Федора Лубяновского // Русский архив. 1872. Тетрадь 1. С. 106–108.

²Філософія Сковороди набуває різних інтерпретацій, однак найпереконливішими є спроби розглядати філософсько-богословські ідеї Сковороди в руслі християнського неоплатонізму (Ушкалов Л. *Григорій Сковорода*. С. 25–41).

³Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Харьков, 1894.

До с. 269

¹*Чересіарх* — основоположник філософського вчення, з церковного погляду — засновник секти.

²*«Матерія об вещество довічне»*. Погляди Сковороди на матерію важко назвати системними, як і його — філософом-матеріалістом (Петров В. Г. С. *Сковорода. Спроба характеристики* // Київська старовина. 2001. № 4. С. 109–120).

До с. 270

¹*...философами-матеріалістами XVIII ст.* Сковорода досить відчужено ставився до сучасної йому французької картезіанської просвітницької філософії (Ушкалов Л. *Григорій Сковорода*. С. 29–30).

До с. 273

¹*Вже В. Н. Каразин, як ми знаємо, називав його українським Діогеном.* Чітких указівок на безпосереднє спілкування Григорія Сковороди та Василя Каразіна немає. Важливим щодо взаємовідносин філософа й Каразіна буде те, що Варвара Каразіна (Ковалевська), мати просвітителя за другим шлюбом, була дружиною Андрія Ковалевського, у маєтку якого провів останні дні свого життя Григорій Сковорода.

До с. 274

¹Зеленогорский Ф. А. *Философия Г. С. Сковороды*. Харьков, 1894.

²*Проф. А. С. Лебедев та д. Краснюк.* Йдеться про публікації: Лебедев А. Г. С. *Сковорода как богослов* // Вопросы философии и психологии. 1895. Кн. 27 (2). С. 170–177 (статтю передруковано ще в кількох виданнях); Краснюк М. *Религиозно-философские воззрения Сковороды* // Вера и разум. 1901. № 16. С. 132–152. № 18. С. 217–236. № 21. С. 365–382. № 22. С. 401–420.

³*Але найліпше зрозуміла Г. С. Сковороду Ол. Як. Єфименко.* Йдеться про публікацію: Єфименко А. Я. *Личность Г. С. Сковороды как мыслителя* // Вопросы философии и психологии. 1894. Кн. 5 (25). С. 419–444.

⁴*Пан-Іванівка* — у Григорія Сковороди «Іванівка Вільшанська» — маєток однієї з гілок Ковалевських (родоначальник — сотник містечка Вільшани Семен Ковалевський). Назву населений пункт має від поміщика Івана Григоровича Ковалевського — полкового судді Харківського полку, батька Андрія Ковалевського, у якого жив Григорій Сковорода. З 1922 р. на честь 200-ліття від дня народження філософа село Пан-Іванівка перейменовано в Сковородинівку (нині Золочівський р-н Харківської обл.).

Розділ 13. Харків як українське місто

Дмитро Багалій на той час був найкращим знавцем історії міста. Цей розділ слугує, швидше, засобом підкреслення української сутності міста й належності Харкова до українського культурного поля. Але основними для Дмитра Багалія є не демографічні, а культурні процеси, тобто визнання українського характеру міста як історично доведеного факту.

Основною проблемою Харкова виявиться те, що місто кілька разів змінювало етнокультурну складову. Виникнувши як поселення з домінантою українського населення, від часу суспільно-економічних трансформацій із другої половини XVIII ст. укра-

їнська частка населення почала зменшуватися. Проведення залізниці та формування промисловості прискорили певною мірою цей процес, і на часи Дмитра Багалія панівною етнічною групою були росіяни, так само як і загальноімперська культура. Однак українська меншина в Харкові була досить потужною в організаційному ключі завдяки наявності навчальних закладів та нерусифікованих передмість. Тут варто визнати, що вже за часів Дмитра Багалія у 20–30-х рр. ХХ ст. Харків учергове змінив свій етнокультурний склад, на цей раз зі значною перевагою українського елемента та збільшення кількості єврейського населення.

До с. 275

¹...населення котрого так обрусіло. Незважаючи на значну перевагу населення, що визнавало рідною мовою російську на 1897 р., на тлі інших губернських міст, за винятком «малоросійської» Полтави, такі диспропорції виявляться не катастрофічними. Харків, однак, виявиться єдиним містом, де кількість населення міста й губернії співвідносилися з точністю до навіаки, тобто якщо більшість населення губернії становили українці, то більшість населення міста — росіяни.

Тут радше йдеться не про мову, а про домінантне культурне середовище, українці виявилися в меншині практично у всіх сферах зайнятості. Чиновники, основна маса інтелігенції, підприємці й учителі були здебільшого росіянами, поляками, німцями. У даному разі українська меншина була радше прив'язаною до традиційного, аніж модерного суспільства (Кравченко В. *Харьков/Харків: столица Пограничья*. Вильнюс, 2009. С. 179–180).

До с. 276

¹Харківське городище — стародавнє поселення, на місці якого виник Харків. Цілком можливе й певне поєднання. Інколи під цим терміном розуміють городище на південь від сучасного Харкова (Донецьке), згадки про яке характерні для історико-географічних описів ще із ХVІІ ст.

До с. 278

¹Ось які числа ми маємо за ХVІІ ст. Власне, після публікацій Дмитра Багалія з'явилося кілька публікацій переписів м. Харкова ХVІІ–ХVІІІ ст. Найвідоміші: Юркевич В. *Харківський перепис р. 1660*; Переписные книги города Харькова 1667, 1669 гг. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2009.; Книга переписная казаков, из черкас работников, дворовых людей, пушкарей, сотников и ротмистров Слободского Харьковского полка, освобожденных от подушного оклада г. Харькова и уезда 1742 г. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2013; Ревизская сказка войсковых обывателей города Харькова 1782 года. Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2013.

До с. 279

1. *Перепис 1732 р.* Йдеться про основну для аналізу Дмитра Багалія частину великого перепису майора Михайла Хрущова 1732 р. Див. прим. 1 до с. 103. Прізвища з реєстру опубліковані (Багалей Д. И., Миллер Д. П. *История города Харькова за 250 лет существования*. Харьков, 1905. Т. 1. С. 538–542).

До с. 280

¹...теперішні Римарська та Коцарська вулиці — див. прим. 2 до с. 167.

До с. 282

¹...назви харківських вулиць у 1724 р. Перепис харківських вулиць 1724 р. — одна із визначних пам'яток місцевої топографії, однак він мав певну церковну мету: позначити приходи та парафіян. Список надрукований Дмитром Багалієм (Багалей Д. И., Миллер Д. П. *История города Харькова за 250 лет существования*. Харьков, 1905. Т. 1. С. 530–537).

До с. 284

¹Академик Зуев — див. прим. 2 до с. 161.

²...ніякої ні соціалізації, ні муніципалізації землі в городі. Можливо, кліше з тогочасних газетних публікацій щодо нових форм міської власності.

³Кам'яний будинок полк. Шидловського — перша відома нам кам'яна світська будівля міста Харкова почала будуватися ще за полковника Федора Донець-Захаржевського (пом. 1706 р.) поблизу Покровської церкви, можливо, потім перейшла у володіння до його зятя Федора Шидловського (Маслійчук В. Л. *Матеріали до історії старшинського побуту*. С. 275–278).

До с. 285

¹Відро — див. прим. 2 до с. 178.

²Гарнець — див. прим. 3 до с. 178.

³Харків зробився спочатку намісницьким, а потім губернським городом. Спочатку Харків зробився усе ж таки губернським центром із 1765 р., за губернською реформою Слобідсько-Українську губернію в 1780 р. було зі значними територіально-адміністративними змінами перетворено на Харківське намісництво, а 1797 р. відтворено губернію. Та, здається, питання початку Харкова як основного центру Слобідської України слід віднести до 20-х рр. XVIII ст.: від часу зосередження тут керівництва військами «Української дивізії» та перенесення з Білгорода колегіуму.

До с. 286

¹...євреї, котрих раніше не було. Поява євреїв у Харкові як стабільної меншини, за наявністю раніших винятків, пов'язана з поділами Речі Посполитої 1772 р. і надалі. Проте перші згадки про євреїв у Харкові надрукував сам Дмитро Багалій. У характеристиці євреїв містечка Боромлі згадано, що вони жили в Харкові у 30-ті рр. XVIII ст. «за генералом Дуклісом» (Багалей Д. *Матеріали для історії колонізації и быта*. Т. 1. С. 287); тобто поява євреїв на Слобожанщині й у Харкові зокрема — кінець 20-х рр. XVIII ст.

²...Каразин виписав з Петербурга чимало ремісників чужоземців, особливо німців. Поява німців у Харкові спричинена не кроками Каразіна, а передусім оформленням Харкова як провідного торгового та адміністративного центру в регіоні. Розквартирування військ у 30–40-х рр. XVIII ст. — перші згадки про німців у місті. Підготовка та відкриття університету, звичайно, пожвавили німецьку еміграцію до цього міста. Свій вплив на еміграцію німців мали й наполеонівські війни.

До с. 287

¹...змінило його колишне українське обличчя. «Обличчя Харкова» — напевно ж метафора. Багалій приписує це зміні людності, однак існували й позаєтнічні чинники — залізниця, Донбас, «промисловий переворот», поглинання приміських поселень. Усе це так само доволі істотно вплинуло на місто.

²«Воля» — скасування кріпосного права 1861 р.

³Ідеться про спогади німецького емігранта в Харкові Фелікса Рейнгардта: Харьков 20-х – 30-х годов по воспоминаниям Ф. О. Рейнгардта // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к Харьковскому календарю. Харьков, 1887. Вып. 1. С. 1–28.

До с. 288

¹...ми бачимо їх у Харкові на протязі усього XIX ст. Харків може вважатися містом початків українського модерного національного руху. Однак в організаційному ключі питома — вияви цього руху не були стабільними: Кравченко В. *Український національний рух у Харкові XIX – початку XX ст.* // Слово і час. 1993. № 10. С. 14–20.

²... у моїй Історії Харківського університету. Йдеться про насичену фактами роботу: Багалей Д. И. *Опыт истории императорского Харьковского университета. По неизданным материалам*. Харків, 1894–1898. Т. 1, 2. Доведену лише до 1835 р.

³...не внесло б своєї пожертви на університет, Харків ніяким побитом не мав би університета раніше Києва. Це чергова риторика Дмитра Багалія, основну роль у відкритті університету зіграв успіх світських освітніх ініціатив та певна лояльність місцевих еліт, як і слабкість церковного консерватизму на цих землях, що було непринятною консервативному митрополичому центру у Києві. Дворянство, як і міщанство, попри всю риторичу й зобов'язання, так і не внесли повної обіцяної суми на цей навчальний заклад.

До с. 289

¹Роман Максимович Цебриков (01.10.1763 – 03.02.1817) — науковець, філософ, перекладач, юрист. У 1813 р. здійснив подорож на батьківщину до Харкова для побачення з братом, залишив опис цієї подорожі: Цебриков Р. М. *Путешествие из Петербурга в Харьков / Сост., авт. вст. статьи В. Ивашенко*. Харків, 2013.

²Очевидно, у Багалія йдеться про майбутнього ректора Харківського університету Василя Сергійовича Комлішинського. За спогадами Романа Цебрикова, під час приїзду до Харкова в 1813 р. він зайшов у гості до батька фізика й свого давнього знайомого Сергія Комлішинського, і дійсно, в родині все було «по-малоросійськи», однак Василь Комлішинський був там старшим сином («магистр по части физических наук»), а «малороссийское наречие» там вживали на «угоду» середульшому — секретареві університету (Цебриков Р. М. *Путешествие*. С. 103–104).

³Павло Білецький-Носенко (16.08.1774 – 11.06.1856) — письменник і педагог, почесний смотритель Прилуцького повітового училища. Мав жваві зв'язки з Товариством наук при імператорському Харківському університеті, куди надсилав свої твори, зокрема першу редакцію «Словника української мови» (30-ті рр.).

⁴Гулак-Артемівський Петро (14.01.1790 – 01.10.1865) — український поет, ректор Харківського університету. Перші спроби писати українською пов'язані з часописом «Украинский вестник» 1819 р. Основні твори написані наприкінці 20-х рр. У часи Дмитра Багалія могила П. Гулака-Артемівського й плита над нею були споряджені коштом його дружини.

До с. 290

¹Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (18.11.1778 – 08.08.1843) — основоположник прози українською мовою, однак писати українською почав досить пізно («Маруся», 1832 р.), можливо, під впливом молодших колег. Праця Квітки, його твори дотепер є одним із найбільших надбань Харкова. Святкування ювілеїв письменника та видання його творів у Харкові були визначними культурно-політичними подіями.

²Портрет Г. Ф. Квітки — у цьому разі — це портрет директора Новгород-Сіверської гімназії Іллі Тимковського (недогляд редактора).

До с. 292

¹Яків Щоголів (24.10.1823 – 27.05.1898) — поет-романтик, основні збірки: «Ворскло» (1883), «Слобожанщина» (1898). Родом з Охтирки, однак із 40-х рр. мешкав у Харкові. Незважаючи на свій поетичний талант і вдалу чиновницьку кар'єру, Яків Щоголів був дещо «знеособлений» щодо українського громадського життя, йому не вдалося знайти спільної мови з провідними харківськими українськими діячами. Наступного року, після виходу «Історії Слободської України», вийшла повна збірка творів Якова Щоголева, упорядкована Миколою Сумцовим (Щоголів Я. І. *Твори. Повний збірник*. Харків: Рух, 1919).

До с. 293

¹... і двоє Олександрових — батько й син. Йдеться про Олександрова Степана Васильовича (бл. 1790–1856), священника в Ізюмському та Чугуївському повітах Харківської губернії, автора поеми «Вовкулака» (надр. 1848 р.), для Харкова більш вагомим є його син Олександр Володимир Степанович (26.06.1825 – 29.12.1893) — лікар, письменник, композитор, етнограф, колекціонер, у 70-х рр. мешкав на Панасівці, а з 1887 р. на вул. Великій Сумській, 68. Упорядник поетичного альманаху «Складка» (1887). За словами Бориса Грінченка, Володимир Олександров був «єдиним і непохитним репрезентантом української ідеї у Харкові» (Єрофіїв І. *Матеріали до біографії В. С. Олександрова (Дві лекції в Музею Слобідської України ім. Сковороди)* // Червоний шлях. 1926. 9. С. 253–255; Возняк М. *Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Олександрова* // Україна. 1928. Кн. 4. С. 80–93).

До с. 295

¹Князь Микола Цертелєв щільно пов'язаний із Харковом, він навчався в Слобідсько-Українській гімназії і починав вчитися в імператорському Харківському університеті. Йдеться про перше надруковане зібрання українських дум «Опыт собрания старинных малорусских песен» (М., 1819).

²Децю з цих матеріалів було потім критикою одкинута. Вплив самого Ізмаїла Срезневського та його творів, особливо альманаху «Запорожская старина», був визначальним на студента Миколу Костомарова. Однак пізніше Микола Костомаров виявив низку підробок народних дум та пісень, що суперечили історичним фактам (Іваннікова Л. *Микола Костомаров і Ізмаїл Срезневський: захоплення, наслідування, розчарування* // Слов'янський світ. 2016. Вип. 15. С. 3–26).

³...вірша, присвячена Костомаровим у 1839 році Срезневському:

Хай милосердий
Біг та святая
Діва Марія
Тебе боронять!...

Вірш, написаний Миколою Костомаровим на виїзд Срезневського за кордон: *І. І. Срезневському при од'їзді його на чужину* // Костомаров М. І. Твори в двох томах. К.: Дніпро, 1990. С. 86.

⁴...а потім уже вимовлювався проти особливого українського письменства і культури. Ізмаїл Срезневський не лише визнав за українською мовою повну окремішність, він ще й чітко наполіг на назві цієї мови як української: Срезневский И. *Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо к профессору И. М. Снегиреву* // Записки императорского Московского университета. — 1834. Ч. 6. Октябрь. С. 134–150. Під кінець життя Срезневський визнавав «малоросійське нарiччя» як частину російської мови, але не бачив сенсу його розвивати.

⁵...у збірнику Максимовича. Йдеться про велике зібрання українських пісень Михайла Максимовича «Малороссийские песни» (М., 1827). Видання цього збірника в подальші часи стало своєрідним «маніфестом» — підтвердженням існування народу з багатою фольклорною та історичною традицією.

⁶Через опір університетської професури та церкви Костомарову довелося відмовитися від дисертації з історії церковної унії «О значении унии в Западной России» (наклад було спалено 1842-го) і захищати в 1843 р. дисертацію «Историческое значение русской народной поэзии».

До с. 296

¹Ілля Іванович Квітка — історик, що залишив по собі низку творів. Див.: Маслійчук В. *Ілля Іванович Квітка — малознаний історик XVIII – початку XIX ст.* // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 2006. Вип. 10/11. С. 318–342.

До с. 298

¹*Олександра Єфименко* (18.04.1848 – 18.12.1918) — історик, популяризаторка, громадська діячка. За сприяння Дмитра Багалія стала першою жінкою-доктором російської історії. Див.: Karpeler A. *Russland und die Ukraine: verflochtene Biographien und Geschichten*. Wien, 2012.

²...розвідки проф. Лавровського (про українську мову). Йдеться про роботи професора кафедри «славянских наречий» імператорського Харківського університету (1851–1869 рр.) Петра Лавровського. Петро Лавровський (13.03.1827 – 28.02.1886) послідовно обстоював окремішність і давнє походження української мови, публікуючись у низці часописів, зокрема в «Основі». Найвідомішою його працею стала — «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и древними славянскими наречиями» (Журнал Министерства народного просвещения. 1859. № 6. С. 225–266).

³...проф Зеленогорського про Сквороду. Див. прим. 1 до с. 274.

⁴У 1902 році у Харкові відбувся Археологічний з'їзд, для котрого більш всього працював проф. Є. К. Редін. Основною заслугою проф. Єгора Редіна (02.11.1863 – 27.04.1908) були початки мистецтвознавчих досліджень церковної старовини Харкова та губернії (Сборник статей, материалов и документов, посвященных 140-летию со дня рождения Е. К. Редина. Харьков, 2003; Єгор Кузьмич Редін: Біобібліографічний покажчик / Укл. Р. І. Філіпенко; за наук. ред. Куделко С. М. Харків, 2006).

⁵*Краснов Андрій Миколайович* (1862–1915) — ботанік та ґрунтознавець, із 1889 р. — професор імператорського Харківського університету, одна зі сфер досліджень — дослідження рельєфу та флори Харківської губернії.

⁶*Олена Радакова* (? – 10.05.1910) — історик та етнограф, очевидно, учениця відомого антрополога Федора Вовка.

⁷*Товариство Квітки* — Українське ім. Григорія Квітки-Основ'яненка літературно-мистецьке товариство в Харкові, легальна українська організація в Харкові в 1912–1914 рр. Основну роль у товаристві відіграв Гнат Хоткевич.

До с. 299

¹*Дмитро Безперчий* (30.11.1825 – 30.09.1913) — учень Карла Брюллова, з 1870-х рр. у Харкові як вільний художник та вчитель малювання. Основний харківський художник, у якого навчалися Михайло Ткаченко, Петро Левченко та Сергій Васильківський.

²*Михайло Ткаченко* (18.11.1860 – 02.03.1916) — художник-передвижник, мариніст.

³*Петро Левченко* (29.06.1856 – 14.01.1917) — один із основних художників українських пейзажів. І Ткаченко, і Левченко не були визнані за життя.

⁴*Михайло Щепкін* (06.11.1788 – 11.08.1863) народився у кріпосній родині на прикордонні й змалку зважав на українські звичаї, навчався в Суджанському училищі (Суджа — колишній сотенний центр Сумського полку), у 1816–1818 рр. грав у Харківському театрі, а в 1818–1822 рр. у Полтаві (основний образ українських водевілів Івана Котляревського «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник»). Щепкін відомий своїм «малоросійством» і підтримкою українських діячів.

До с. 300

¹*Дмитро Пильчиков* (26.10.1821 – 05.10.1893) — член Кирило-Мефодіївського товариства, що мешкав у Полтаві, де викладав у Полтавському кадетському корпусі, один із ініціаторів Наукового товариства ім. Шевченка (1873 р.), останні роки життя провів у Харкові у свого сина професора Миколи Пильчикова (Гніп М. *З історії громадівського руху. Кн. 1. Полтавська громада*. Харків, 1930; Дудко В. *Полтавська громада початку 1860-х років у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського* // Київська старовина. 1998. № 2. С. 155–178).

²О. Л. Шиманов (у Багалія О. — Ондрій) — див. прим. 1 до с. 186. Андрій Шиманов стане одним із основних діячів громадського руху в Харкові, див.: Гніп М. *До історії громадського руху 1860-х рр. (Записка Шиманова)* // За сто літ. Матеріали громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. за редакцією академіка М. Грушевського. К., 1930. Кн. 5. С. 170–182.

³Михайло Драгомиров (08.11.1830 – 05.10.1905) — військовий теоретик та воєначальник, у 1897–1903 рр. — генерал-губернатор Київської, Волинської та Подільської губерній, відомий своїм українофільством.

⁴Студентська громада — українофільські студентські гуртки характерні для імператорського Харківського університету вже з 50-х рр. XIX ст. Чіткого політичного забарвлення український студентський рух у Харкові набув з початку XX ст. Дмитрові Багалію, певно, ідеться про певну легалізацію українського студентства в 1906–1907 рр., у часи його ректорства (Наумов С. О. *Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX – лютий 1917 р.)*. Харків, 2006. С. 32–40).
